

Bodó Julianna

Átjárási technikák a szocializmusban a társadalom privát és hivatalos szférája között

„Egy társadalom akkor vizsgálható a legeredményesebben, amikor véget ért”, jegyezte meg Steven Sampson azon az antropológiai tanácskozáson, amelynek témája az épp letűnt szocializmus volt. Ha elfogadja e megállapítást, szerencsésnek mondhatja magát az a társadalom-kutató, aki a közelmúlt eseményeit szeretné vizsgálni, hiszen soha jobb alkalom egy letűnt társadalmi berendezkedés elemzésére, mint a mostani kelet-európai társadalmak hosszú átmenetre berendezkedett állapota. Ráadásul – ha kelet-európai kutatóról van szó – „benszülött” antropológusként ejtheti meg vizsgálódásait, felhasználva „bentlevő megfigyeléseit”, amelyeket a nem túlságosan rég lezajlott események résztvevőjeként tehetett meg.

Az antropológusnak természetesen azzal is tisztában kell lennie, hogy minden bentlevés túl közel van az eseményhez – bármennyire is szeretne kívül, lehetőleg minél távolabb lenni attól –, és minden részvétel – bármennyire is csupán megfigyelés akar lenni – akarva-akaratlan, valamilyen mértékben az esemény részévé válik. Talán ezen az örök dilemmán segít valamelyest két olyan tényező, amely jelen helyzet specifikumaként léphet fel: először is a cezúra, a szocialista társadalmak vége – és itt lehet igaza Sampson előbbi megállapításának –, amely egy határozottabb kilépésre és rálátásra nyújthat lehetőséget; másodsor pedig egy olyan alapállás, amely érdekmentesen közelít a vizsgálandó eseményekhez: nem keres védekező magyarázatokat, de bosszúszomjtól sem liheg.

Az itt következő tanulmány a jelzett helyzet és alapállás jegyében, egy kutatási program eredményeinek összefoglalásaként íródott. Szerény hozzájárulás kíván lenni ahhoz a társadalomkutatói munkához, amely a kelet-európai társadalmak szocialista korszakának jobb megértését tűzte ki célul.

Az írás első része a kutatási programot ismerteti. A második részben összefoglalom a vizsgált témakör legfontosabb mozzanatait, és részleteket mutatok be a vizsgálatból. A harmadik rész néhány vázlatos elemzést tartalmaz azokról a területekről, amelyeken a megfigyeléseket végeztem.

* Megjelent az Antropológiai Műhely 1997. 1-es és 1997. 2-es lapszámában.

I. rész

A kutatási program jellemzése

1. A kutatási program célja és témája

A kelet-európai társadalmak 1989 utáni működése sok meglepetést okozott, a diktatúra falainak lebomlása után ugyanis több területen élnek tovább a korábbi mentalitások, magatartások. Ma már több társadalomkutató hangsúlyozza, hogy a volt szocialista társadalmak mai magatartásai, problémái nem érthetők meg a szocializmus korszakának részletes elemzése nélkül (lásd ezzel kapcsolatban a szocializmus témakörével foglalkozó ASA konferencia anyagait és S. Sampsonnak az *Anthropology Today* 1991 októberi számában megjelent cikkét).

Véleményem szerint az idézett kutatók álláspontját érdemes követni. A volt szocialista társadalmak világa olyan terület, amely sok hasznos információval szolgál, s ezek az információk fölhasználhatók közéleti személyek, szakemberek számára is, amikor a mai társadalmi folyamatok menedzselésén dolgoznak ebben a régióban. De ugyanakkor azt is gondolom, hogy a várható eredmények sok meglepetést is tartogatnak. A volt szocialista társadalmak elemzéséből kiderül, hogy ezek korántsem voltak annyira sematikusak, s korántsem számolták fel olyan mértékben az individuumot, a társadalom mikroközösségeit, mint ahogyan azt korábban Nyugaton hangoztatták. A túlélésnek olyan formái alakultak ki, amelyek az ember közösségi természetét leíró antropológust is új információkhoz juttatják az ember mint társas lény megértését illetően.

Az általam végzett kutatási programmal ehhez a tisztázó és elemző munkához kívántam hozzájárulni. Tanulmányom tárgyának kiválasztása kapcsán ki kell térnem egy lényeges választási szempontra. A kelet-európai régióban dolgozó, a szocializmus korszakát vizsgáló nyugati antropológusok szinte kivétel nélkül a hatalmi szféra, az elit, a formális szint elemzésével foglalkoztak. Ezen a területen sok eredményt mutatott fel Katherine Verdery, Steven Sampson, Gail Kligman, Susan Gal és mások. Sokkal kevésbé vizsgálták azonban a szocializmus társadalmát a lenti, a hétköznapi élet szemszögéből. (A lenti társadalommal foglalkozó vizsgálatok klasszikus antropológiai elemzések voltak, az ebben a régióban tapasztalható tradicionális rurális életforma leírására szorítkoztak. Pl: Eva Huseby-Darvas, Claude Karnoouh, Gail Kligman munkái stb).

Ezeket az eredményeket ismerve fontosnak tartottam, hogy a szocialista társadalom működését a lenti szféra, a mindennapi élet működése szemszögéből tegyem vizsgálat tárgyává. Úgy gondolom, hogy a „bennszülött” (native) antropológus pozíciója támogatja ezt a kutatói magatartást. A bennszülött antropológus számára előnyös helyzetet teremt az, hogy a dokumentumok fölhasználása, az életesemények rekonst-

rukciója mellett módjában áll földolgozni nagyszámú egykori egyéni megfigyeléseit is. A terepben élés természetesen okoz bizonyos módszertani problémákat (lásd a program metodológiai aspektusát tárgyaló részt), de előnyökkel is jár, mert kiszélesíti az elemzésbe bevonható anyagot.

A fent jelzett tematikai és metodológiai megfontolások alapján választott kutatási területem a következő volt: azt kívántam vizsgálni, hogy a szocialista társadalomban kialakult fenti és lenti világ, a „mi” és az „ők” között (Sampson 1991. b.) miképpen „jártak át” az emberek, milyen technikák révén vált lehetségessé számukra az egyidőben két világban való élés. A legkorábban Hankiss Elemér, a magyar társadalomkutatója jelezte, hogy a két világban élés, a fenti és a lenti szférához való tartozás nem társadalmi megosztottságot takar. Nem arról van szó, hogy egyesek a fenti világ szabályai szerint élnek, mások meg a lenti világ szabályai szerint. Ugyanazok az emberek élnek egyidőben két dimenzióban (Hankiss 1968). **Számomra a kérdés az volt, hogy (1) miként teszik ezt, és (2) az átjárási technikák kialakításának, fenntartásának a társadalom egésze működésére nézve milyen folyamányai vannak.** Ez a kérdés fontos az ember mint társas lény természetét kutató antropológus számára, de fontos lehet a szocializmusról alkotott kép pontosabbá tétele szempontjából is. Ma is gyakori az a felfogás, hogy a szocializmus társadalmában merev falak álltak a fenti és a lenti társadalom között, a fenti szféra negligálta a lenti szférát, a két szféra között nem volt mozgás. Néhány kutató már 1989 előtt jelezte, hogy a szocialista társadalomban a civil szféra nem esett szét, s utalt arra is, hogy a fent és lent világa között egyfajta „társadalmi szerződés” van érvényben (magyar vonatkozásban például Hankiss és Kornai, romániai vonatkozásban Munkacsoportunk tagjai fejtettek ki ilyen elgondolásokat 1988 folyamán), de az akkori körülmények közepette nem kerülhetett sor a két világ közti kapcsolat módszeres elemzésére. 1989 után pedig a közéleti/politikai szféra mellett a társadalmak kutatása átmenetileg háttérbe szorult.

Végezetül pedig kiemelném azt is, hogy véleményem szerint ezeknek a folyamatoknak a leírása és értelmezése fontos lehet módszertani szempontból a most formálódó kelet-európai kutatógeneráció számára is, s ugyanakkor segítheti a társadalomkutatás kelet-európai intézményesülését (Kertzer 1992).

2. A kutatási program megszervezése és lefolyása

A kelet-európai szocialista társadalmakról szóló társadalomkutatási jellegű munkák tudomásom szerint mindeddig nem vetették fel módszeresen a két világ, a fenti és lenti szféra közti átjárás jelenségkörének vizsgálatát. Lengyelországi és Magyarországi vonatkozásban merült fel, elsősorban reform közigazdászok munkáiban, a társadalom

megkettőződésének jelensége. Az egyéni magatartások szintjén a társadalom-kutatók közül kétségkívül Hankiss Elemér jutott a legmesszebbre a szocialista társadalom működésének megértésében, amikor fölismerte, hogy a szocialista típusú társadalomban az egyének nem tagolódnak a fenti és a lenti világ mentén, hanem folyamatosan élik át a mindkét dimenzióhoz való tartozást (Hankiss 1986). De ő sem foglalkozott a két világ közti átjárás jelenségkörével. A romániai társadalom vonatkozásában még kevesebb szakmai leírással találkozhatunk, amely a totalitarista korszak társadalmának működésére vonatkozna.

Ebben a helyzetben a kutatás lebonyolítása csak oly módon volt lehetséges, hogy egyidőben, párhuzamosan kellett elvégezni a szükséges szakmai tájékozódás, valamint az operacionális értékű fogalmak megteremtésének munkáját. Mindkettő sok nehézséget okozott, különösen a szakmai tájékozódás bizonyult nehéznek, mert az átjárási technikák jelenségkörét illetően a számbajöhető szakmai anyagok csak komplementer jellegűek voltak, s ennek folytán a fölhasználható anyagok skálája rendkívül szélesnek bizonyult, ugyanakkor sok időt igényelt.

A kutatás első fázisában az adatgyűjtés, valamint a korábban végzett személyes résztvevő megfigyelések anyagainak feldolgozása mellett a szakirodalmi tájékozódás jelentette a legfontosabb feladatot. A program második fázisa kettős irányultságú volt.

A szakmai információk, valamint az empirikus anyagok feldolgozása révén meg kellett oldanom az operacionális fogalmak kialakításának és alkalmazásának problémáját, majd – a program utolsó részében – a kutatási részeredmények feldolgozása következett.

A kutatási program lefolyásáról szólva meg kell említenem, hogy a vizsgálat menete közben sok olyan elméleti és módszertani kérdés merült fel, amelyekre a program keretében nem kereshettem megoldást, de amelyekkel a továbbiakban foglalkozni kívánok. Jelen kutatási programban nem vállalkozhattam többre, mint a pályázatban megjelölt célkitűzés elérésre: (1) elemzési eredményekkel támogatni a szocialista társadalom vizsgálatára irányuló társadalomkutatásokat, és (2) törekedni az ezen régió elemzésével összefüggő metodológiai problémák tisztázására. Ezeket a célokat talán sikerült megközelítenem a vállalt kutatási program keretében.

3. A kutatási program dimenziói, fogalmi keretei és módszertani aspektusai

a. A kutatási program dimenziói

Az átjárási technikák kialakulásának, működtetésének gyakorlatát a romániai társadalmon belül, egy viszonylag kompakt régió társadalmában vizsgáltam. Ez a régió

Erdély keleti része, a Székelyföld (bemutatását lásd: A régió bemutatása c. fejezetben). Az elemzés a diktatúra utolsó évtizedét, az 1980 és 1989 közti időintervallumot foglalja magába.

A jelzett periódusban az átjárási technikák több területen kialakultak és megerősödtek. Ezek közül az alábbi területeket (színhelyeket) választottam ki a vizsgálat számára:

- az ünnepek és a ceremóniák mint a két világ közti átjárások színterei
- az intézményi keretekben (iskola, hivatalok) működő magatartások
- a munkahelyi környezetben tapasztalható átjárási gyakorlatok
- a regionális média szintjén, a regionális elit által működtetett átjárási gyakorlatok.

b. A fogalomhasználat kérdéseiről

A kutatási program során az **átjárási gyakorlat, átjárási technika** kifejezéseket operacionális fogalomként vezettem be. Olyan egyéni dimenziójú, de adott esetben többek által is gyakorolt magatartásokat jelölnek, amelyek a fenti és a lenti világ közti érintkezési helyzetekben lehetővé teszik a mindkét világgal való formális azonosulást. Az átjárási gyakorlatot megtestesítő magatartás tehát minden esetben valamiféle nyilvánosságnak szól, a társadalmi nyilvánosság valamely kisebb vagy nagyobb szejetének szabályrendszeréhez való igazodást jelöl. Függetlenül attól, hogy a fenti és a lenti világ közti érintkezés fizikai értelemben történik-e vagy csak mentális szinten, az átjárási gyakorlat kialakulhat és működésbe léphet. A megadott fogalmak többes számú formáján a vizsgált régióban, a vizsgált időintervallumban lejátszódó egyedi átjárások halmazát értem.

Ez a fogalom elsősorban deskriptív funkcióval bír, inkább a szóbanforgó jelenség határait írja körül, és nem annak pontos definíciójára törekszik. Úgy vélem, hogy ezzel az antropológiai munka során általában gyakran fölmerülő fogalomalkotási eljárással az általam vizsgált régió, illetve jelenségkör vonatkozásában élni kell. Előtanulmányok és széleskörű empirikus adatbázis híján – a kelet-európai társadalomtudományok fejlettségének mai helyzetében – nem nagyon van más járható út.

Az átjárási gyakorlat, átjárási helyzet fogalmak (a továbbiakban szinonimaként használom őket) által behatárolt magatartások lehetővé teszik az egyén számára a két világhoz való egyidejű tartozást, mégpedig oly módon, hogy miközben nyilvánosan demonstrálják az egyik világhoz való tartozást, a viselkedés alapjaiban nem sérti, nem kérdőjelezi meg a másik világhoz való tartozást sem.

Az ide-oda tartozás állapota nem folyamatos. Olyan helyzetekben áll elő, amikor a fenti és a lenti világ fizikailag vagy virtuálisan közel kerül egymáshoz, érintkezik egy-

mással, s ebbe az érintkezési helyzetbe az egyén akarva vagy akaratlanul belekerül. Az ilyen helyzeteket vizsgálatomban **átjárási helyzeteknek** neveztem. Amint arra a későbbiek során ki fogok térni, ebben a régióban az átjárási helyzetek létezésének jelentős történeti múltja van, s régóta léteznek azok a kulturális patternek is, amelyek az itt élő emberek számára magátólértetődő eseményként kezelik az átjárási helyzetek jelentkezését, illetve az ezekben a helyzetekben aktivizálódó átjárási gyakorlatok lefutását.

A vizsgált periódusban az átjárási helyzetek száma jelentősen megnövekedett, s ezzel egyenes arányban növekedett az alkalmazott átjárási gyakorlatok mennyisége is. E régió történetét vizsgálva megállapítható a következő: az átjárások gyakorlása folyamatosan jelen van az itteni emberek életében, a fenti és lenti világ közti átlépések megtanulása egyfajta szocializációs követelmény. Az egyes periódusokra vonatkozóan a kérdés csupán az, hogy az adott társadalmi konstellációban a kialakuló átjárási helyzetek mennyire gyakoriak és egyenként mennyire tartósak, időben mennyire húzódnak el, mennyire tartósan kényszerítik az egyént az átjárási gyakorlat fenntartására. A nyolcvanas évekről az mondható el, hogy az átjárási helyzetek kényszerítő ereje a korábbi periódusokhoz képest erősebb volt, s ez a kényszerhelyzet mindenképpen próbára tette még ennek az alkalmazkodásra berendezkedett regionális társadalomnak az igazodási képességét és türelmét is.

A fogalmi keretek kapcsán még ki kell emelnem a következőket: a szocialista típusú társadalomban (amint Hankiss is megállapítja, Hankiss 1986) az egyének nem kizárólag csak a fenti, vagy csak a lenti világhoz tartoznak, hanem egyidőben élnek két dimenzióban. **Pozicionálisan azonban (tehát adott konkrét tér- és időparaméterek mellett) mindenki erősebben kötődik az egyik világhoz, mint a másikhoz. De ez nem alapvetően, és nem feltétlenül antagonisztikus viszonyt jelent, hiszen ennek a kötődésnek a mértéke változó, s maga a kötődés iránya az egyes ember életében akár többször is megfordítható. Azonban adott konkrét élethelyzetekben az egyes ember mindig az egyik világból lép át a másikba és vissza, miközben a kiinduló világot sajátabbnak érzi, a kilépés terepül szolgáló világot pedig kevésbé sajátjának.**

E kutatási programban hangsúlyozottabban vizsgáltam a lentről felfele való lépést mint átjárási gyakorlatot (intézményi kontextusban, ünnepekben, munkahelyi kontextusban), de kísérletet tettem a fentről lefele irányuló átjárások vizsgálatára is (média elit magatartásai). Rendkívül fontosnak tartom annak hangsúlyozását, hogy az átjárási gyakorlatok elemzése csak ilyen konkrét tér és időparaméterekkel jellemezhető kontextuális keretekben végezhető sikeresen. Ez biztosíthatja egyébként a közvetlen résztvevő megfigyelésre alapozó antropológiai nézőpont alkalmazásának eredményességét is.

c. A választott módszertan karakterisztikái

A már jelzett helyszínek vizsgálatát többféle módon végeztem. A módszerek kiválasztásában az jelentette számomra a kiindulópontot, hogy a két világ közti átjárási gyakorlatok a mindennapi cselekvések efemer jelenségei. Ez azt jelenti, hogy nem rögzülnek tudásként vagy explicitté tett szabályként, nincsenek tárgyi kivételülései stb, tehát szinte azt lehet mondani, hogy nincsenek utólag összegyűjthető tárgyasulásai. Ezért megfigyelésükre csak kétféle módszer jöhet számításba. Az egyik módszer a kutató személyes részvételen alapuló megfigyelése, illetve – jelen esetben – ezeknek a korábban végzett személyes megfigyeléseknek az utólagos feldolgozása. A másik járható módszertani út: azoknak az eseményeknek, helyzeteknek a rekonstrukciója, amelyekben az átjárási gyakorlat működött. Ennek a rekonstrukciós eljárásnak több összetevője is van. A kutató fölhasználhatja e rekonstrukció elvégzése céljából a szóbanforgó események ágenseinek élményeit, elbeszéléseit. Ilyen élményszerű elbeszélésekhez többféleképpen is hozzá lehet jutni: mai spontán elbeszélések megfigyelése, a kutató által gyűjtött oral history típusú anyagok feldolgozása, félstrukturált tematikus interjúk készítése. Az egykori események rekonstrukciójához azonban fölhasználhatók olyan komponensek is, amelyek egy-egy esemény kereteit szabják meg (pl. ünnepek forgatókönyvei, az ezzel kapcsolatos utasítások, a szervezők tudása), ugyanakkor fölhasználhatók a média anyagai is, amelyek egyrészt maguk is az átjárások gyakorlásának keretét jelentették, másrészt pedig a jelentősebb események interpretációiként hasonló funkciót tölthettek be, mint a rendezvények és ceremóniák forgatókönyvei.

A fenti megfontolások alapján a kutatási program során két domináns módszertani eljárást követtem. Az egyik: olyan eseményeket rekonstruáltam, amelyek az átjárási gyakorlat terepei voltak, és ezeket az eseményeket elemeztem. A rekonstrukció elvégzése céljából oral history és félstrukturált interjú révén gyűjtöttem anyagokat. Ezeket összevettem, illetve kiegészítettem olyan dokumentumok elemzésével (forgatókönyvek, médiaanyagok), amelyek az elemzett események általános kereteit definiálták. A másik módszertani eljárás: a vizsgálat által megjelölt időintervallumban személyesen végzett, közvetlen részvételen alapuló terepmunka eredményeinek feldolgozása. A kétféle eljárás külön-külön is vet fel bizonyos módszertani kérdéseket, s természetesen a kétféle eljárás együttes alkalmazása is. Ezek tárgyalása azonban egy külön tanulmány feladata lehet, tekintettel arra, hogy egyelőre általában megválaszolatlanok a posztszocialista társadalmak résztvevő megfigyelésen alapuló kutatásának metodológiai kérdései.

A létező empirikus kutatások mennyisége ugyanakkor túl kevés ahhoz, hogy átfogó metodológiai konzekvenciák levonását tegye lehetővé (lásd ezzel kapcsolatban a

Replika című folyóiratban kialakult vitát a kultúrakutatás kelet-európai esélyeiről és paradigmáiról. Replika: 13–14; 15–16. szám).

II. rész

Az átjárási gyakorlat elemzése

1. A társadalom két szférája

A vizsgált régióban a fenti és a lenti társadalom elkülönülése, a hivatalos és a privát szféra kettőssége nem mai keletű jelenség. A szocialista jellegű társadalmi berendezkedés a maga sajátos módján tulajdonképpen csak mintegy újramodellezte az erre a régióra már korábban is jellemző kettősséget. Az alábbiakban röviden összefoglalom ennek a kettősségnek a „hagyományát”, hogy ilymódon pontosabb megvilágításba helyezhessem a szocializmus korszaka által kitermelt kettősséget.

A fenti, illetve a lenti társadalom elkülönülése a régió társadalomtörténetében gyökerezik. A Székelyföld történetével, valamint gazdasági és társadalmi viszonyaival foglalkozó munkák szinte kivétel nélkül foglalkoznak e régió sajátos helyzetével (Szádeczky Lajos, Imreh István, Egyed Ákos és más történészek munkái). E sajátos helyzet lényege a következő: a székelyföldi települések egészen a XIX. század végéig megőrizték a mindenkori központi hatalomtól való részleges függetlenségüket. Nem voltak nagybirtokok, nem voltak feudumok, a települések életvitelének módozatát jelentős mértékben olyan lokális érvényű közösségi szabályok alapozták meg, amelyeknek kitermelését, illetve legitimitásuk folytonosságát a lokális közösségre jellemző mentális/szimbolikus szféra biztosította. Ebben a relatív közösségi autonómiára alapozódó modellben a kulturális patternek olyan rendje alakult ki, amely mind a mai napig megőrizte e régió kvázi-archaikus jellegét, s ugyanakkor erőteljesen konzerválta a fent-lent, idegen világ-saját világ kettősséget.

A Munkacsoportunk keretében folyó kutatások századunk elejéig nyúlnak vissza. Ezek a kutatások jól mutatják, hogy a fentebb említett fent-lent kettősség e század folyamán végig meghatározó jellegű volt, kivéve néhány olyan rövidebb átmeneti korszakot (háborús évek, határmódosítások évei, az 1989 utáni néhány év), amikor a fenti és a lenti világ közti távolság átmenetileg és formálisan némileg csökkent.

Ez a kettősség csak úgy maradhatott fenn, hogy a régió még mindig lokális társadalmak szintjén szervezi meg életét, a lokális közösségek képezik azt a domináns vonatkoztatási hátteret, amely az egyéni cselekvések társadalmi érvényességét behatárolja. Ezért a jelzett kettősség egy hallgatóságos társadalmi szerződést takar, amelyet (1) a

fenti, az idegen világ és a lokális közösség köt egymással a szerkezeti működés terén, ugyanakkor (2) ez a hallgatóságos szerződés az idegen világ – egyén kapcsolat síkján konkretizálódik nap mint nap. A strukturális viszony szintjén kötött szerződés lényege az, hogy a két világ, a fenti és a lenti, csak ritkán és rövid ideig kerül kapcsolatba egymással. A fenti világ elvárásai a lenti világ számára egyértelműek, mind anyagi, mind magatartási vonatkozásokban. Ebben a Henri Stahl által leírt tributáris viszonyban a lenti világnak pontosan behatárolt kötelezettségei vannak, amelynek fejében relatív autonómiát élvez. A saját határain belül úgy él, ahogyan tud, a fenti világ nem szól bele nap mint nap a lenti világ mindennapjainak alakulásába. A fenti világ megteszi azt, hogy csápjaival behatol a lenti világ fizikai/szociális terébe, de ez is a szerződés részét képezi, amennyiben ezeknek a csápoknak a lenti világ számára kiszámítható, előrejelezhető viselkedése van. A térbeli közelség nem feltétlenül jelent funkcionális zavarokat, az egymás mellett élés zavartalan lehet, amennyiben az érintkezési felületek gyakorisága, módzatai, nagysága hallgatóságosan rögzül és lehetőleg stabil marad. Bár ez a szerkezeti együttélés az egyéni életvezetés síkján alkalmanként termelhet konfliktusokat, ez nem feltétlenül jelent működési zavart szerkezeti szinten. Mindene jó példa az a mód, ahogyan e vidék lokális közösségei a húszas és harmincas években átértékelték, illetve a maguk módján kezelték a román hatalom „csápjainak” jelentkezését és működését.

Kétségtől eltekintve a szocializmus korszaka jelentette azt a periódust, amikor a fenti világ minden korábbinál nagyobb mértékben próbált belépni a régió lokális közösségeinek világába. Nem csupán fizikailag jelentkeztek igen nagy számban a fenti világ „csápjai”, hanem a magatartások, a normák, az értékek síkján is. A betolakodó fenti világ több ponton és egyre táguló frontokon lépte át a lenti világ korábban védett határait, azt lehet mondani, hogy a két világ látszólag egymásbacsúszott, különösen a hatvanas és a hetvenes években. (Ebből a szempontból a nyolcvanas évek sajátos arculatot mutatnak, ennek elemzésére a későbbiek során kerítünk sort.) Valójában a határok ezúttal is kialakultak, a lenti és a fenti világ sosem vált eggyé a vizsgált régióban. Az egyéni életvezetés síkján rendkívül nagy erőfeszítések révén vált lehetségessé az elválasztó határok kitermelése és fenntartása, illetve a két világ közti átjárás gyakorlása. Ezt az utóbbi gyakorlatot azonban csak akkor tudjuk érdemben tárgyalni, ha röviden megnézzük a lenti világnak a mindenkori fenti világgal szemben működtetett stratégiáját, azt a habituális elemekből szőtt kontextust, amely a mindennapi átjárási gyakorlatok háttérét képezte.

2. A lenti világ mint kontextus általános magatartása a fenti világgal szemben

A következőkben röviden jellemzem a lenti világ mint szerkezet általános beállítódását. Ennek figyelembevétele a vizsgált régió szempontjából rendkívül fontos,

mert e régió tulajdonképpen lokális közösségek halmazaként létezik és működik, következőképpen az egyéni magatartások közösségi kontextusa nagy meghatározó erővel bír. Az előző pontban már említettem, hogy a lenti és a fenti világ szerkezeti szinten egyfajta hallgatólagos egyezséget köt egymással, s az egyén az, aki a két világ között adott esetben „átjár”. Az egyéni átjárási praxisnak azonban egyfajta puha korlátokat szab (vö. Foucault 1984) az a lokális kiterjedésű közösségi kontextus, amely a lehetséges egyéni magatartások körét nem meghatározza, hanem behatárolja.

a.

A lenti világ működésének legfontosabb stratégiai elve kétségkívül **a fenti világ szimbolikus síkon történő eltávolítása**. Ennek számtalan apró technikája van, amelyeknek elemzése nem tartozik tanulmányom gondolatmenetéhez. A distanciatermelés különösen akkor működik sikerrel, ha a fenti világ elemei a lenti világ fizikai terében is megjelennek személyek, tárgyak, jelképek, cselekvések formájában. Ilyen fizikai közelség esetén a lenti társadalom tagjai számára minden egyes esetben nagyon egyértelmű, hogy mi, mikor, milyen módon, milyen mértékben tartozik a fenti világhoz. Ez az eltávolítás, illetve az eltávolítás révén konstituálódó permanens határdefiníció mozgásteret, cselekvési biztonságot ad a két világ közti átjárást gyakorlók számára, már pusztán a határok pontos fölmutatása révén is. A cselekvési biztonságot még tovább növeli annak a folyamatos tudatosítása vagy reprezentálása, hogy a fizikailag jelen lévő fenti világ tulajdonképpen nagyon is távol van, nem hozzánk tartozik, nem a miénk.

A két világ közti határ pontos kijelölése, illetve a fenti világ szimbolikus eszközökkel való eltávolítása tehát azt a szerepet tölti be, hogy a lenti világ tagjai számára az átjárási megoldások alkalmazásának terét kitágítja.

b.

Hasonló funkciót tölt be a lenti világ ama stratégiai alapállása, amely **a fenti világ szimbolikus síkon zajló leértékeléséhez** vezet (e technikák elemzése szintén nem tartozik tanulmányom tárgyához). Bár a mindennapi helyzetekben a lenti világhoz tartozó egyén sok esetben ki van szolgáltatva a fenti világnak, s a fenti világ dominanciája sok területen nyilvánvaló, a lenti világban zajló technikák révén ez a tényleges erőviszony az ellenkezőjére fordul át. Az átfordítás érdekében végzett profanizálások, dimenzióeltolások (Szende 1987), átbeszélesi gyakorlatok (ezek beszélésnéprajzi módzerekkel írhatók le, Vö. Hymes 1964) szintén azt a célt szolgálják, hogy az átjárásra vállalkozó/kényszerülő ember számára a cselekvési pályákat biztonságosabbá tegyék, a

sikertelen megoldások számát csökkentsék, vagy lehetővé tegyék a sikertelen megoldások utólagos megmagyarázását.

c.

Kiemelten fontos stratégiája a lenti világnak az is, hogy a fenti világtól már eleve elhatárolt lokális közösségi rendszeren belül olyan **kisebb mikrovilágokat** hozzon létre, amelyek még védettebbek, még zártabbak, mint a lokális szintű közösség, amelyeket a fenti világ még kevésbé érinthet meg. Ezek a mikrovilágok kislétszámú csoportok, néhány végpontot tartalmazó sűrű networkok, esetleg egyéni dimenziók mentén szerveződnek. Számuk a nyolcvanas években rendkívüli módon megnövekedett.

Abban térnek el a lokális szintű saját világtól, hogy nyomokban sem jelentkehetnek bennük a fenti világ elemei. Olyan mikrovilágok ezek, amelyek **teljesen megvannak tisztítva a fenti világ elemeitől**, nem csupán a fenti világot megtestesítő személyeket, tárgyakat zárják ki magukból, hanem sok esetben még a fenti világhoz tartozó információkat, sőt, az arról történő beszélést, vagy a fenti világ létezésének egyszerű említését is. Az egyéni vagy szűkkörű networkok létrehozása, illetve az ezek síkján zajló purifikáció jelensége több szempontból is érdekes kérdéseket vet fel, e helyen azonban csak az átjárási praxisra gyakorolt hatását említem meg.

E védett helyek (mikrovilágok) létrehozásának, illetve hangsúlyozott tisztaságának elsődleges szerepe az volt, hogy növeljék a lenti világ biztonságát, adott esetben olyan szigetként működjenek, amelyekbe – ha átmenetileg is – vissza lehet vonulni, s amelyek ily módon mint helyzetek, pozitív alternatívát jelenthetnek az átjárási helyzetekkel szemben. A fenti világ elemeitől, befolyásától minél jobban megtisztított kisléptékű mikrovilágok mintegy támogatták az átjárási helyzeteket, illetve az átjárási helyzeteket kitöltő átjárási gyakorlatokat abban, hogy rutinosabbak, problémamentesebbek, az ilyen helyzetekben szokásos kognitív disszonanciától (Aronson 1978) mentesek legyenek. A mikrovilágok léte általában támogatja az átjárási gyakorlatok technicizálódását. A lenti társadalom eme stratégiai alapállásának a nyolcvanas évek Romániájában különösen fontos szerepe volt: a totális és egyre erőszakosabb hatalom ellenében megteremtette nem csupán a túlélés lehetőségét, hanem kialakította – meglepő módon – a civil társadalmi szerveződés csírát is (lásd: Konklúziók).

* * *

Összességében azt mondhatjuk, hogy a lenti társadalomnak a fenti világgal szemben gyakorolt stratégiája (mint a korábbi évtizedekből örökölt kulturális minta) általában segítette az átjárási gyakorlatok kialakulását, majd később azok rutinossá,

technikai jellegűvé válását. E stratégiák közül – amelyeknek számbavételére és részletes elemzésére e tanulmány keretében nem térhettem ki – fontosnak tartottam megemlíteni a következőket: a fenti világ szimbolikus eltávolítása, a fenti világ/lenti világ közti reális erőviszony és értékrend szimbolikus átfordítása, a saját mikrovilágok megteremtése, illetve azok „tisztaságának” érvényesítése.

3. A vizsgált régió a nyolcvanas években

Az előző két fejezetben mondtak (a fent/lent kettősség hagyománya, illetve a lenti társadalom általános magatartásbeli stratégiája) alapvetően meghatározták, hogy a vizsgált régió a diktatúra utolsó évtizedében miként kezelte a fenti világhoz való viszonyát, s természetesen azt is, hogy milyen átjárási technikákat termelt ki és tartott életben. Ebben a fejezetben röviden bemutatom (a) a vizsgált régiót, majd (b) annak helyzetét a nyolcvanas években.

a. A vizsgált régió rövid bemutatása

Az erdélyi régió keleti része a Székelyföld. Magába foglalja a mai Hargita és Kovászna megyét, valamint Maros megye nagyobb részét. Az 1968-as területi/adminisztratív átszervezés előtt e régió külön közigazgatási egységet képezett, Maros-Magyar Autonóm Tartomány néven. A lakosság mintegy 80%-a magyar, a magyar falvakban cigány lakosság is él. A románság külön falvakban, vagy – vegyesen – a kisvárosokban él.

A Székelyföld rurális régió, tartós vonzásközpontot jelentő nagyváros, ipari központ nincsen. Több kisebb régióra tagolódik, ezek földrajzilag, történelmileg, az úthálózat jellege révén, mentálisan nagyon határozottan elkülönülnek egymástól. Minden ilyen kisebb régió fókuszpontjában egy-egy kisváros áll, amelyeknek átlagban 30–50 000 lakosuk van, s elsősorban a saját környezetükben lévő 20-30 kisebb-nagyobb falusi település számára jelentenek vonzáskörzetet.

E vidék számára az 1890-es évek után a szocializmus korszaka jelentette az első igazán jelentős modernizációs hullámot: úthálózat kiépítése, villamosítás, ipari létesítmények telepítése, középfokú oktatási hálózat kiépítése, tömeges méretű életformaváltás és urbanizáció. Ezt a modernizációs hullámot egyértelműen egy kívülről érkező erő, a román államhatalom testesítette meg, amely teljes egészében a fenti világot képviselte. Ez a modernizációs kísérlet – más szemszögből – a lenti világ, a kvázi-archaikus lokális társadalmak permanens védekezési folyamata révén is leírható. A kettősség történeti modellje kapcsán említettem, hogy e régióban a szocialista korszak előtt is jelentős volt a fenti világ/lenti világ szembenállása, azonban a szocializmus korszaka minden korábbinál jelentősebb konfrontációs korszakot jelentett. A fenti

világ erőteljes, életforma alakító jelentkezése nyomán teljesen újradefiniálódott a két világ közti hallgatólagos társadalmi szerződés, s ez csak a két világ közti egyéni átjárások számának, illetve változatainak rendkívüli gyarapodása révén történhetett meg. Azt lehetne mondani, hogy e régió története akár a kényszerű vagy önként vállalt mindennapi átjárási gyakorlatok halmazának ismeretében is megírható lenne. A kvázi-archaikus, kulturális patternjeiben (Benedict 1934) sok tradicionális elemet őrző, lokális szervezettségű világ a mindennapi élet minden szintjén jelentkező fenti világgal szemben egyfajta permanens „harcot” folytatott saját identitása alakítása/védelme érdekében. Mint korábban, ezúttal is egyfajta hallgatólagos alku született a két világ között, amelynek kitermelői, majd pedig fenntartói, illetve további alakítói azok az egyéni átjárási gyakorlatok, amelyek e régió embere számára az egyidejűleg két világban élés feladatát (Hankiss 1986) megoldották.

A szocializmus által képviselt modernizációs kísérlet hatvanas-hetvenes évekbeli története egyértelműen azt bizonyította, hogy a régió rendkívül érzékenyen reagál a kívülről jövő, a fenti világ által megtestesített változásokra. Azt a korábbi történeti minták is igazolják, hogy e régió lokális társadalmi mindig a fenti világgal való alkura, illetve az alku által megtestesített egyensúlyi helyzetre törekedtek. De a szocialista korszak modernizációs kísérletében az is megmutatkozott, hogy a lenti világ az alkukötésben sokkal messzibbre is hajlandó elmenni, alkalmazkodási képessége fejlettebb és tűrési küszöbe jóval magasabb, mint amiről a korábbi alkuk során tanúságot tett. A nagyfokú hajlékonyság és a fenti világhoz való jelentős mértékű igazodási készség minden bizonnyal azzal is összefüggésbe hozható, hogy e régióknak, illetve e régió lokális társadalmainak, nagyon szűkösek a saját erőforrásai, kevés olyan belső tartalékkal rendelkezik, amely a fenti világ ellenében hatékonyan alkalmazható. (Nincsenek jelentősebb anyagi tartalékok, a természeti erőforrások hasznosítása csekély mértékű s csak részben volt a lokális közösségek birtokában, az infrastruktúra fejletlen, a szellemi kapacitás intézmények híján szintén alacsony, a vidék folyamatosan kibocsátó környezetként működik, ami azt jelenti, hogy a humán erőforrások folyamatosan távoznak belőle stb.) Ez a relatív szegénység rendkívül érzékennyé teszi a régiót a kívülről jövő változásokkal szemben, ami egyebek mellett azt is jelenti, hogy minden külső változás után a fenti és a lenti világ közti viszony kisebb vagy nagyobb részben újradefiniálódik. Ez pedig az átjárási gyakorlatok változását/változtatását is maga után vonja, ami az egyéni életvezetés síkján nem kevés megterhelést okoz.

b. A fenti és a lenti világ közti viszony a nyolcvanas években a vizsgált régióban

A nyolcvanas évek Romániájában több olyan lényeges társadalmi folyamat indult be, amely a szocializmus „építésének” gyakorlatát országos méretekben is megváltoztatta. Ezek a változások a székelyföldi régiót, mint a külső befolyásokra egyébként is érzékenyen reagáló vidéket, számottevő mértékben érintették. A korábban beindított fejlesztési folyamatokat központilag visszafogták (nem létesítettek új munkahelyeket, nem építettek lakásokat, visszafogták a felsőfokú képzést stb.). A fenti és a lenti világ közti láthatatlan szerződés a nyolcvanas évek közepére gyakorlatilag teljesen felborult, minden területen érzékelhetővé vált, hogy az egyéni életvitel szintjén új átjárási gyakorlatot kell kialakítani.

Ebben a helyzetben mind a lenti, mind pedig a fenti világ oldalán erőteljes igyekezet mutatkozott a hallgatóságos társadalmi szerződés megkötésére. Az átjárási gyakorlat ekkori kontextusának ismerete rendkívül fontos, ha értelmezni kívánjuk ezeknek az éveknek a társadalmi folyamatait, s ha az a kérdés foglalkoztat, hogy a „diktatúra sötét évtizedében” a lenti társadalom miként élte meg a kívülről nézve szinte megélhetetlen periódust.

Ebben az évtizedben a fenti világ magatartásában dominánssá vált az ellenséges, a fenyegető fellépés. Ez nem csupán a retorikában jelentkezett, hanem olyan, a lenti világra irányuló retorziók alkalmazásában is, amelyek szinekdochés manőverek révén a fenti világ egészének fenyegető jellegét emelték ki. Ugyanakkor a fenti világ egyre több területen vonta el a lenti világtól azokat az erőforrásokat, amelyeket korábban szinte pazarlóan ajánlott fel, s amelyeket a lenti világ elsősorban arra igyekezett felhasználni, hogy a saját világot erősítse meg. (Intézményünk keretében külön kutatási programban mutattuk ki, hogy a fenti világ által fölkinált modernizációs elemeket a lenti világ sok esetben arra használta fel, hogy ezen eszközök révén egyéni vagy kisközösségi mikrovilágokat teremtsen. Ezek pedig nem csupán menedéket jelentettek a fenti világ működésével szemben, hanem ugyanakkor egy alternatív, a modernizációs modellel párhuzamosan kiépülő „második társadalom” bázisát jelentették. (Vö: KAM 1994, a szocialista urbanizációról és a stabilizációs stratégiákról szóló tanulmány). Végezetül pedig meg kell említenem a fenti világ ama magatartását, amely arra törekedett, hogy a vele kapcsolatba kerülők számára fokozza a szabályozás normativitásának mértékét. Egyre kevesebb szabályt egyre pontosabban kellett betartani.

A lenti világ a maga során szintén néhány magatartási stratégiát érvényesített, ezeket viszont nagyon hangsúlyosan. Egyrészt kínosan vigyázott arra, hogy a fenti világgal való találkozás alkalmában a szabályokat pontosan betartsa, pontosan úgy viselkedjék,

ahogyan azt fent elvárják. Nem zavarta nagyobb mértékben az ekkor jelentkező magatartásbeli szabványosodás. Ugyanakkor a találkozási felületeket igyekezett a lehető leg-ritkábban érinteni, és a lehető legrövidebb ideig fenntartani. (Ez a tendencia egyébként, amely az érintkezések gyakoriságát és időtartamát szabályozta, a fenti világra is jellemző volt.) Már nem profitálni kívánt a fenti világgal való kapcsolatból, mint a hatvanas-hetvenes években, hanem igyekezett menekülni előle. Egyre gyakrabban húzódott vissza a maga teremtette, kisléptékű, védett mikrovilágokba. S ezekben a védett környezetekben hallatlan mértékben felpörgette azokat az átbeszélési eseményeket, amelyek a fenti világ megítélésére, szerepének és társadalmi súlyának szimbolikus csökkenésére vagy egyenesen a negligálására irányuló mindennapi feladatokat megoldották.

A lenti és a fenti világ – mint két szerkezet – egymás iránti viszonyulása az eltérő, egyes esetekben egymást megkérdőjelező stratégiák miatt ebben az évtizedben átalakult. Ez többek között azt jelentette, hogy a két világ közti, az egyéni átjárásoknak keretet adó pályák sematizálódtak, a lehetséges egyéni átjárási magatartásváltozatok száma ugyanakkor csökkent. A két világ közti tényleges érintkezések, az egyéni érdekeket támogató kapcsolódási pontok száma csökkent. Ez általában olyan kontextus képződését jelentette, amely az átjárási gyakorlatok terén a magas fokú rutinizáltságnak kedvezett.

A két világ közti viszony illetően átalakulása nyomán egyfajta szociális „űr” keletkezett a fenti és a lenti világ viszonyában, amelynek mindennapi betöltését csak az átjárási gyakorlatok tölthették ki. A fenti világ a szakadék áthidalása érdekében egyre inkább megkövetelte a társadalom tagjaitól az általa előírt szabályok szerinti viselkedést, a lenti világhoz tartozók pedig a maguk során mindent elkövettek, hogy minél hamarabb visszatérjenek a saját mikrovilág biztonságos falai közé. A két világhoz tartozás erős kényszere, az ide vagy oda tartozás váltásainak gyakorisága olyan átjárási gyakorlatot termelt ki, amely periodikus előfordulása, rutinizáltsága és egyre fokozottabb sematizáltsága okán már egyfajta „társadalmi játékként” kezelhető.

A továbbiakban összefoglalom azokat a kutatási eredményeket, amelyek a vizsgált periódusban rögzített átjárási gyakorlatra vonatkoznak. Az áttekintés az anyag gazdagsága, illetve a vizsgált társadalmi jelenség (az átjárás gyakorlása) komplexitása miatt minden bizonnyal csak vázlatos lehet, hiszen szinte minden technika, illetve alkalmazási terület külön tanulmány tárgyát képezhetné. Mindezek elkészítésére minden bizonnyal csak olyan monografikus munka elkészítése során kerülhetne sor, amely módszeresen tekinti át az ún. szocialista társadalom lenti világának működését.

4. Az átjárási gyakorlatról

A tanulmány e fejezetében röviden összefoglalom az átjárási gyakorlatok jellegével kapcsolatos megfigyeléseimet. Ezek a megállapítások deskriptív jellegűek, mégpedig több okból kifolyólag. Egyrészt azért, mert erre a jelenségkörre vonatkozóan a vizsgált régióban nem történt korábbi elemzés, és saját vizsgálataim (beleértve az elemzéseket is) szükségszerűen inkább a jelenségkör körülhatárolására irányulnak, s kevésbé annak fogalmi tisztázására. Másodsorban deskriptív jellegűek azért is, mert a kutatási program által nyújtott időintervallum nagyobb volumenű munka számára nem nyújthatott lehetőséget. Végül meg kell említenem azt is, hogy a fővállalt antropológiai módszer szükségszerűen a leírásokat helyezte előtérbe, s ez a módszer szintén a vizsgált jelenségkör dimenzióinak körülhatárolását támogatta.

A tanulmány első részében vázoltam az átjárási gyakorlat tágabb, majd szűkebb történelmi és társadalmi kontextusát. Definiáltam a szociális térben elfoglalt helyét is, úgy jelölve meg ezt a helyet, mint a fenti és a lenti világ találkozási felületeit. Ezek azok a helyek, a társadalmi nyilvánosságnak azok a terei, amelyekben az egyénnek, egyénként, egy időben két világ szabályszerűségeihez kell igazodnia anélkül, hogy ez az ide-oda tartozás, az egyikből a másikba való átlépés vagy visszalépés számára tartósan kognitív disszonanciát vagy akár jelentős cselekvési zavart okozna.

Az átjárási gyakorlat tehát cselekvés, rendszerint a társadalmi nyilvánosság terében zajló, esetenként másokkal együtt végzett, de igen jelentős mértékben egyénileg megélt, pragmatikailag az egyén által szabályozott cselekvés.

Az ilyen típusú cselekvésekről mint a társadalmi gyakorlat egy szeletéről – a vizsgált régióban és a vizsgált periódusban – az alábbiak mondhatók el (jelezve, hogy e megállapítások a lentől felfele való átlépési gyakorlatra vonatkoznak, a fordított irányú gyakorlattal – tekintettel a szocialista nemzetiségi eliteire vonatkozó ismeretek hiányos voltára – külön tanulmány keretében kellene foglalkozni):

1.

Az átjárási gyakorlatban – amely minden egyes esetben eseményként, szituációként tételeződik – kulcsfontosságú szerepe van az olyan formális jellemzőknek, amelyek a fenti világ tartozékai. Az egyedi átjárási gyakorlat mint esemény (a továbbiakban: esemény) kiépülésében/kiépítésében az alapvető keret (frame, a fogalom Goffman-i értelmében) azokból a térelemekből, fizikai tárgyakkól, hírekből, fizikai személyekből, explicitté tett tudáselemekből, időparaméterekből stb. áll össze, amelyek a fenti világ részéről a két világ találkozásában részt vesznek, és a találkozási felületen, a „határon” képződő eseményt dominálják.

Ebben az értelemben azt lehet mondani, hogy az átjárási gyakorlatot mint eseményt a formális jegyek szintjén egyértelműen a fenti világ látható, tapintható, érzékelhető elemei uralják. Fontos kiemelni, hogy ezeknek az elemeknek a száma sohasem sok, viszont megjelenési módjuk rendkívül karakterisztikus, határozott, meg nem kérdőjelezhető.

Az egyén, mint a lenti világ képviselője, a saját világából egyáltalán nem, vagy csak nagyon kis számban vihet bele az eseménybe látható, fizikai voltában is érzékelhető elemeket. Saját világa fizikai elemeit hátrahagyva kell belépnie a találkozási határon képződő eseménybe. A saját világából csak azt viheti be, ami nem látható, ami nem megjelenített: explicitté nem tett magatartásokat, tudást, érzést, gondolatot stb. Látható elemek helyett rejtett, explicitté tett elemek helyett potenciális elemeket vihet magával.

2.

A két világ viszonyának ez az eleve meghatározott szabálya (ti. a találkozási határon képződő esemény a két világ elemeiből eltérő módon építkezik) rendkívüli módon behatárolja az eseményben egyáltalán lehetséges egyéni viselkedésmódokat, magatartásokat, cselekvéseket, beszéléseket, mindazt, amit az egyén az eseményben tartózkodva explicitté kíván tenni. Fizikailag a helyzet foglya, csak azt teheti, amit az erőteljes, karakterisztikus környezet eleve előír számára. Mindez azt is jelenti, hogy az átjárási helyzetek sikeres megéléséhez általában sokkal kevesebb előzetes szocializációra, sokkal kevesebb felkészülésre vagy tudásra van szükség, mint ahogyan azt gondolnánk. A kevés, de hangsúlyozottan domináns elemből építkező keret erőteljesen formalizálja az eseményben lehetséges explicit magatartásokat. Ezzel kapcsolatban az a meglátásom, hogy a formalizáltság növekedése elsősorban a keretek formalizáltságának fokozódásától függ, s nem a benne megjelenő egyének nagyobb azonosulásától, ideológiai átképzésétől vagy más hatalmi befolyástól.

3.

Nagy szerepe van az átjárási gyakorlatok alakulásában az időtartamnak és a periodicitásnak. Általában elmondható, hogy a lenti világhoz tartozó egyén a fenti világ keretei közötti tartózkodás idejét lerövidíteni igyekszik. Ennek két módszere is lehetséges. Az egyik módszer a fizikai értelemben vett lerövidítési kísérlet: a találkozási helyzet részleges vagy teljes elkerülése, visszalépés akár a szabályok megszegése révén is. Ez a módszer a ritkább, elsősorban azért, mert e vidék kulturális patternje szerint az átjárási gyakorlat szükségszerű és természetes dolog, legfeljebb elodázni lehet, de

kütködni nem. A másik módszer átteleesebb, finomabb eljárásokat foglal magába, s inkább mentális/szimbolikus síkon zajlik. Lényege: különböző technikák révén a fenti világ keretei között töltött idő szubjektív összesűritése, a saját világban töltött időhöz képest történő eljelentéktelenítése.

A periodicitás több vonatkozásban is fontos eleme ezeknek az eseményeknek, illetve ezen események megélésének. Ezek közül kiemelném azt a beállítódást, amely minden egyes egyedi átjárást már eleve egy periodikusan jelentkező sorozat részévé tesz. A résztvevők számára nincs egyedi, egyszeri, meg nem ismétlődő találkozás a fenti világgal, nincs egyszeri átlépés sem. Minden átlépésnek – még ha a szóbanforgó egyén először vállalkozik is ilyesmire – előzménye és folytatása van, strukturálisan hasonló események formájában. Az egyes események több szinten és többféle módon összekapcsolódnak. Szinte azt lehetne mondani, hogy nincs egyedi átjárási esemény, s az egyes átjárások szerkezetileg összeállnak egyfajta virtuális, permanens tartózkodással a fenti világban. Ennek kifejtése azonban már jóval meghaladja jelen áttekintő tanulmány kereteit.

4.

Az átjárási gyakorlatok mint események erőteljes formális, külső szabályozása – mint láttuk – keretek közé szorítja a résztvevők számára az esemény megélését. Legálább azt ellenőrizni kell és kordában kell tartani, ami a magatartások explicit síkjához tartozik, ami a társadalmi nyilvánosság mások által is ellenőrzött szférájában érzékelhetően megjelenik. Azt is láttuk, hogy az eseményben résztvevők lehetőségei azért is csekélyek, mert nem vihetik magukkal a saját világuk tartozékait (gyakran például még öltözet, beszédmodor és szókinés formájában sem, hogy a tárgyakról ne is beszéljünk).

Ebben a formalizált keretben minden, a normától eltérő viselkedés-elem a szabályok nyílt megszegésének minősül. S ami itt lényeges: nem csak a fenti világ őrei, képviselői szemében normaszegés az ilyen viselkedés, hanem az eseményben résztvevők számára is. akik a normaszegő viselkedés által a két világ érintkezéseit értelmező saját kulturális mintát sértenék. Ők maguk vigyáznak arra, hogy lehetőleg ne váljanak normaszegőkké, mert ez – a saját világban domináns kulturális minta szerint – saját érdekük ellen hat. Ezért az idegen világ keretei közt tartózkodva sajátos módszert választanak arra, hogy az adott keretek által diktált normatív kényszert a maguk számára megélhetővé tegyék. E módszer lényege: olyan rejtett, rövid lefutású gesztusok megtétele, amelyek (1) néhány pillanat erejéig lehetővé teszik a saját világba való visszalépést (2) és amelyek időtartamuk, rejtettséjük, illetve az ide-oda ugrás viselkedésének magabiztos pragmatikai kezelése okán nem sértik az esemény formatív kereteit.

Az eseményből való átmeneti kilépések jelensége önmagában is külön tanulmányt érdemelne. E helyen csupán azt hangsúlyoznám, hogy igen jelentős mozzanat annak a saját világhoz tartozó elemnek a kiválasztása, amely a visszalépés néhány pillanatát kitölti. Ennek az elemnek nyilván nagyon karakterisztikusnak, nagyon jellemzőnek kell lennie, amely néhány pillanatig van csak jelen, de a kis időintervallum alatt megteremti/kifejezi a totális visszalépést. Ami pedig a második mozzanatot illeti, roppant fontos az ide-oda ugrás pragmatikai kezelésének kérdése, hiszen ezekben az esetekben elvben a fenti világ sértése történik meg. Ez viszont olyan gondolatok, gesztusok, arckifejezések kíséretében történik, amelyek kifelé elrejtik a visszalépés műveletét, a visszalépés utáni, átmeneti jellegű felfokozott azonosulás révén pedig felmentik az illető személyt (legalábbis önmaga előtt) a visszalépés „bűne” alól.

A visszalépések kapcsán még szeretném kiemelni, hogy a formalizáltság növekedésével (a nyolcvanas évek második fele) növekszik a visszalépések száma is. Terjedelem, működési mód tekintetében is módosulnak. Mégpedig abba az irányba, hogy minél erőszakoltabb az átjárási gyakorlat és minél formalizáltabb az idegen világban való tartózkodás eseménye, annál gyakoribbak és hosszabbak lesznek a visszalépések. Ekkor már funkciójuk is bővül, a fenti világgal való rejtett „feleselés” színtereivé is válnak. Ez a funkcióváltás e régió életében azt jelzi, hogy az idegen világ jelentkezése, a kikényszerített átjárási helyzet már nem felel meg olyan mértékben a lenti világ kulturális patternjei által képviselt racionalitásnak (hasznosságának). A lenti világ stratégiai értelemben elfordul a fenti világtól.

5.

Ha röviden is, de ki kell térnem a beszédeseményeknek az átjárási gyakorlatok vonatkozásában játszott szabályozó szerepére. E kvázi-archaikus régió társadalmának a Munkacsoportban folytatott antropológiai elemzése kapcsán több tanulmányban is foglalkoztunk az átbeszélési események szabályozó szerepével. A fenti világgal való találkozások alkalmainak utólagos, a saját világban történő részletes átbeszélése jelentős mértékben közrejátszik abban, hogy az egyes átjárási események hogyan játszódnak le. Mindez azt jelenti, hogy a vizsgált régióban az átjárási esemény utólagos, átbeszélés szintjén való értelmezése adja meg a szó szoros értelmében véve a találkozási helyzet értelmét, fontosságát, s ebben a vonatkozásban az aktuális átjárások irányába az átbeszélési gyakorlatnak szabályozó szerepe van. Csak példaként említem meg, hogy az átbeszélés révén zajlik az idegen világban való tartózkodás idejének szubjektív összesűritése, a találkozás lefokozása vagy eljelentéktelenítése, esetleg éppen szimbolikus fölnagyítása. Ezeknek a jelenségeknek az elemzése az átjárási gyakorlatok

vizsgálata révén nem oldható meg, hiszen az átjárási gyakorlatra irányuló átbeszélések csak részét képezik egy jóval átfogóbb, e régióra jellemző működési paradigmának. Ez utóbbi leírásával, elemzésével azonban még adós a társadalomtudomány.

III. rész Elemzésvázlatok

1. Átjárási gyakorlat iskolai környezetben

Az iskola mint munkahely különleges figyelmet érdemel annál a kiemelt szerepénél fogva, amelyet a vizsgált korszakban játszott. Ez volt az az intézmény, ahol a hatalmi szféra szándékai szerint az uralkodó ideológia újratermelése folyt, ennél fogva a „fent” ide irányuló figyelme is a megideologizáltság jegyében történt. A vizsgált régió – a Székelyföld – esetében tovább színezte, „ideologizálta” a jelenséget az a tény, hogy a nyolcvanas évek közepétől a magyar iskolák erőteljes elrománosítási folyamata is megkezdődött. Mivel ez a tendencia kimondottan a hatalmi szféra irányából érkezett, tovább növelte a távolságot az intézmény formális és informális síkja között. Ugyanakkor megnövelte a két szféra közti találkozási helyzetek számát, s így a jelenség etnikai színezete okán az átjárási helyzetek, technikák szükségessége megnövekedett.

Ebben a korszakban az iskolát a következő kettősség jellemezte:

1.

A formális szint egyre jobban átideologizálódott, a korszak végén tulajdonképpen ezen a síkon szinte már semmi egyéb nem jelent meg. Az intézmény fizikai terének berendezésétől a hivatalos kontextusban történő hosszabb-rövidebb beszédhelyzetekig (gyűlés, utasítás) minden ennek a kizárólagosságában történt. Kiemelt helyzetekben (felülről jövő ellenőrzés, ceremoniális ünnepek) a hosszas rákészülés és az alkalom lefolytatásának állandó bizonytalansága növelte a résztvevőkben a feszültséget, s növelte azt a kényszert is, hogy a kibírhatóság, a helyzet elviselhetősége érdekében alkalmazzák az időnkénti gyors kilépés és visszalépés gyakorlatát.

2.

Az intézmény informális szférája olyan mértékben eltávolodott a formálistól, hogy nem túlzás a kijelentés, miszerint a második szintnek számos olyan helyzete/helyszíne volt, ahol gyakorlatilag mindenki azt tett, amit akart. Az ellenőrzések minél gyakoribbá és drasztikusabbá váltak, a kilátásba helyezett szankciók minél keményebbek és elijesztőbbek voltak, a sáncai mögé visszavonult informális szféra a maga szűk területén annál ellenőrizetlenebb maradt. Az már egyéni beállítódás függvénye

volt, hogy ezen a szűk területen ki hogyan, milyen eszközökkel élte az egyéni informális intézményi életet.

a. eset: Osztályfőnökség, osztályfőnöki óra

Az általános- és középiskolákban minden osztálynak volt egy osztályvezető tanára, aki rendezte az illető osztály adminisztratív ügyeit, s elsőszámú felelőse volt a tanulók ideológiai képzésének. Elvben bármikor számon kérhető volt rajta a rábízott tanulók ateista, politikai, hazafias képzettsége. Az osztályfőnök feladatkörébe tartozott a szervezeti nevelés, amelynek – főleg az általános iskolások pionírszervezetének – sok merev ceremoniális kötöttsége volt; a politikai nevelés rendszeres politikai tájékoztatóval egybekötve; a hazafias nevelés, vagyis a haza védelmére felkészítő képzés; az etikai kérdéseknek a szocialista etika szellemében való megtárgyalása. Mindezt különböző óra- és tevékenység típusokban kellett lebonyolítani, vagyis külön időbeli keretben, meghatározott tematikai előírások szerint. Az iskolára irányuló ellenőrzések a nyolcvanas évektől szinte kizárólagosan ezeket a tevékenységformákat vették célba. A Székelyföld magyar iskoláinak esetében minderre még rátevődött a tanulók román tudásának ellenőrzése.

A konkrét órák, tevékenységek ellenőrzésére viszonylag ritkán került sor, rendszeresen számonkérték viszont a róluk szóló dokumentációkat: tervezeteket, vázlatokat. Bizonyos tevékenység típusok teljesen kötöttek voltak, mások, mint például az osztályfőnöki órák, viszonylag nagyobb tematikai szabadságot élveztek. Léteztek íratlan hivatalos szabályok arra nézve, hogy melyek azok a témák, amelyeknek semmilyen körülmények között nem szabad hiányozniuk az ellenőrzések számára készült tervezetekből: megemlékezés a hivatalos ünnepekről, az aktuális politikai eseményekről és mindenekelőtt az államfő születésnapjáról. (Az „íratlan hivatalos szabályok” kifejezés paradox volta miatt magyarázatra szorul. Ez egyszerűen azt jelenti, hogy léteztek az intézmény hivatalos szférájának olyan szigorú szabályai, amelyek az intézmény működésére vonatkozó hivatalos dokumentumokban sehol sem voltak fellelhetőek. Mindezek a szóbeli utasítások hierarchikus rendje szerint érkeztek le az intézményhez, de be nem tartásuk sokkal keményebb szankciók alá esett, mint az írásban lefektetett szabályok megszegése. Gondolok itt a fenti példákra az osztályfőnöki órák tematikáját illetően, de ide tartozott az az utasítás is, amely a nyolcvanas évek közepétől előírta a román nyelv kizárólagos használatát az osztályfőnöki órákon és a többi, már említett óra- és tevékenység típusokon. A példák számát természetesen tovább lehetne szaporítani.) Ezekről a témákról nem szabadott megfeledkezni, s nem is feledkezett meg senki róluk, az írásban leadott tervek és vázlatok tartalmazták a megfelelő témákat. Ez volt a

jelenség hivatalos síkja, ahol nem volt ajánlatos a kihágás, a renitenskedés. Az viszont már egyéni megítélés kérdése volt, hogy az írott dokumentumok mennyire voltak részletesek és színesek, vagy rövidek és szárazak. A dokumentumok ellenőrzői – maguk is egyéni belátásuk függvényében – természetesen többre értékelték a részletes, színes tervezeteket, de elfogadták a szűkszavúakat is. Ez tulajdonképpen igazodás volt a korszak általános tendenciájához, amely a hivatalos helyeken, helyzetekben elsősorban a „jelenlét”, „a meglét” – a találkozást – követelte, és egyre inkább óvakodott attól, hogy a „jelenlét” mögé tekintsen, ahol esetleg a privát szféra, a lent világa jelenségeit pillanthatta volna meg. A lényeg az volt, hogy a hivatalos dokumentum létezzék, és szükség esetén felmutatható legyen. A dokumentum a hivatalosság eme szférájában tökéletes alibit nyújtott bármilyen tevékenységhez, azt jelentette, hogy ami le van írva a hivatalos szféra által használatos nyelvezeten, az létezik. Azon ritka eseteket kivéve, amikor egy ellenőrző szerv tagja valóban részt vett az órán, soha senki sem kérdezte meg, hogy az óra az írásos tervezet szerint zajlott-e le vagy sem.

Az osztályfőnöki óra konkrét megtartása már átlépett az intézmény nem hivatalos életének területére. Mivel ez az órátípus alaposan devalválódott a ráháruló ideológia-termelő funkció okán, kiváló terepévé vált az átjárási technikák különböző formái alkalmazásának. Elterjedt gyakorlat volt a hivatalos tervezetben megjelölt téma teljes negligálása, ami azt jelenti, hogy az órán az illető téma még említésre sem került. Ennél gyakrabban alkalmaztak egy olyan eljárást, amely az óra levezetésében annak idejét két teljesen különálló egységre osztotta. Az egyik, a rövidebb egységben sort kerítettek a hivatalos téma felvezetésére, utána pedig valami egészen más következett. A kettő szétválasztását is sokféleképpen meg lehetett oldani az egyéni találmányosság és a hivatalos témától való elzárkózás mértékének függvényében. A távolságtartást lehetett jelezni a témára szánt idő mennyiségével, a beleérzést, illetve a távolságtartást jelző arckifejezéssel, hanghordozással, gesztusokkal. Megjelentek a kiszólások is, amelyek jelezték a hallgatóságnak (a diákoknak) a témában levés kényeszerű voltát; az összekacsintások, amelyekben az előadó kilépett helyzetéből, hogy a lenti világ oldaláról, a lentiekkel együtt tegye nevetségessé a fent világot. Sokan választották azt a praktikus módszert, amelyet szorongatott helyzetben (várható ellenőrzés alkalmával) még többen alkalmaztak: a tanulókkal egy olyan füzetet vezettettek, amelyben megjelentek az illető témák rövid vázlatai, mintegy bizonyítékául annak, hogy a téma megbeszélése valóban megtörtént. Ebben az esetben a témával – a fenti világgal – az érintkezést rövid percekre lehetett redukálni, az alibi viszont tökéletes volt. A tanár nagyobb diákokkal egész tárgyilagosan is megbeszélhette, hogy egy esetleges ellenőrzéskor mit kell mondaniuk, hogy elkerüljék a lebukást. Ezekben az esetekben tulajdonképpen a

két világ határvonalának nyílt meghúzóása és a gyakorlandó átlépési technikák ugyan-csak nyílt, a prakticitás jégében történő megbeszélése történt meg.

Hasonló technikák alkalmazására került sor az ilyen típusú órák és tevékenységek nyelvhasználatának esetében is. Megvolt az átjárás az ideologikus és nem-ideologikus nyelvvezet között, de az utolsó években hangsúlyozottabban érvényesült mindez a román és magyar nyelv használata tekintetében. Mint ahogy már szó esett róla, ebben az időszakban a hivatalos íratlan szabályok szerint ezeken az órákon tilos volt az anyanyelv (a magyar) használata, de a már fent leírt eljárásokkal ezt az előírást is meg lehetett szegni, és át lehetett lépni a nem hivatalos világ nyelvhasználatába. A bizonyító értékű dokumentumok román nyelven íródtak, magán az órán pedig továbbra is vagy teljesen magyarul beszéltek, vagy az egyéni beállítódások és a konkrét helyzetek kényszerének függvényében húzták meg a két nyelv közti határvonalat, illetve léptek át az egyikből a másikba.

b. eset: Az igazgató szerepe

Az iskola intézményében az igazgatónak sok tekintetben hasonló a szerepe az osztályfőnökéhez. Felelős mindazért, ami az intézményben történik, s az ideológia-termelés funkciójának sikerességét a felső szervek rajta kéri számon. Mivel az egész intézmény ebben az időszakban a hivatalos szféra irányába erőteljesen elideologizálódott, a benne folyó tényleges – nem ideológiai – tevékenység a felsőbb szervek perspektívájából egyre kisebb jelentőséget kapott. Ez viszont egyáltalán nem jelentette azt, hogy ilyen jellegű munka ne folyt volna az intézmény keretei között. Sőt, el kell mondani, hogy – például az 1989 utáni időszakhoz viszonyítva – az iskola kvázi/hivatalos mentális szférájában az oktatói munka nagyon fontosnak számított, és az ott dolgozók belső használatú, nem hivatalos értékhierarchiájában magas helyezést kapott az a pedagógus, aki – mintegy az ideológiával szembeállítva munkáját – erre a tevékenységre helyezte a hangsúlyt. (Erről lásd bővebben Biró Z., Bodó J., Gagy J., Túros E. 1994.) Felfele viszont – a hivatalos szervek irányába – egyre inkább az intézmény ideológiai feladatának sikerességét kellett demonstrálni. Lefele is szorgalmazni kellett az ebbe az irányba ható tevékenységet, s az igazgató feladata a hivatalos elvárások szerint egyre inkább ezt jelentette. Létezett viszont az iskolák közti nem hivatalos rangsorolás, amely az ott folyó oktatói tevékenység eredményessége szerint helyezte el az egyes iskolákat. Az igazgatói szerep egyik kettőssége tehát éppen abban állt, hogy meg kellett próbálnia úgy prezentálni az általa vezetett intézményt, hogy az mindkét elvárásnak – a hivatalosnak és nem hivatalosnak – megfeleljen.

Ebben az időszakban sem az intézménynek, sem az azt vezető igazgatónak nem volt szinte semmi önállósága. Ebben az értelemben az igazgatói szerep egy kettős közvetítői funkcióban nyilvánult meg: a fenti utasítások közvetítése lefele, az intézmény dolgozói irányába, és az eredmények jelentése a felső szervek felé. Feladata volt természetesen az utasítás, az ellenőrzés, s ezeknek a feladatoknak az elvégzési módja adhatott egyénibb színezetet az amúgy egyre sematikusabbá váló szerepnek.

A közvetítés mind lefele, mind felfele részben az egyéni kapcsolatok által történt. A személyes érintkezéseket nem lehetett kiiktatni egyik irányban sem, tehát szükség volt különböző átjárási technikák használatára, hogy a közvetítés működőképes legyen. A helyzetet bonyolítja, hogy a közvetítés sem felfele, sem lefele nem lehetett csupán egyirányú. Az átjárási technikák használata ebben az esetben nem egyszerűen abban állt, hogy fentről lefele és lentől felfele gyakorolták azokat. Mindkét helyzetben – a fenttel és a lentel való érintkezés esetében – szükség volt a folyamatos készenlétre, hogy a gyors át- és visszalépéseket meg lehessen tenni. A fentiekkel való érintkezésben a személyes kapcsolatot némileg sematizálta az eredmények jelentésének dokumentált jellege, amely ugyanazt a szerepet játszotta, mint ami az osztályfőnök példájában már említésre került: igazolta, hogy az utasítások véghezvitele megtörtént a kívánt módon.

Az átjárási technikák gazdagabb tárháza az intézményben dolgozókkal való kapcsolatban alakult ki. Mivel az érintkezés ezen a területen sokkal gyakoribb volt és változatosabb helyzeteket produkált, a technikák is gyakoribbak és változatosabbak voltak. A fentről jövő utasítások közvetítése mindig hivatalos, némileg ritualizált, ceremóniális helyzetben történt. Ezek voltak a gyűlések, amelyek behatárolták a kilépések időtartamát és módját. Ilyen helyzetekben nem lehetett hosszas és látványos kilépésekre sort keríteni, be kellett tartani bizonyos szabályokat, melyek tiszteletben nem tartása komoly következményekkel járhatott. De pontosan a helyzet hivatalos volta, ritualizáltsága miatt az ebben a helyzetben történő gyors, jelzésszerű kilépések nagyobb információtartalommal rendelkeztek, mint amelyek csupán privát, intim helyzetekben történtek meg. Voltak olyan fentről érkező utasítások, amelyek véghezvitele senkinek sem volt ínyére, vagy amelyek teljesítése egyenesen lehetetlen volt, és ezt – az igazgatót is beleértve – mindenki tudta. Ilyen helyzetekben az igazgató néha kiszólt, kikacsintott utasító, számonkérő szerepéből, mintegy jelezve, hogy mi a valódi véleménye, vagy hogy mennyire kell komolyan venni az utasítást. Elhallgatni nem lehetett – ezt legalábbis kevesen merték megtenni –, de az átlépéssel jelezni tudták, hogy az utasítás csupán meghallgatandó-e, és utána rögtön el is lehet felejtani, vagy teljesíteni kell. és akkor annak milyen formáját lehet választani.

Az igazgató – lévén folyamatos személyes kapcsolatban alárendeltjeivel – gyakran a kiszólásnál, kikacsintásnál hosszabb időre kiléphetett utasítói, számonkérői szerepéből. Erre alkalmat adtak a kics csoportos vagy négy szemközti találkozások, amelyek az intézmény terében történtek ugyan, de nem ritualizált helyzetben. Ezek a helyzetek nagyon gyakran még így is megőrizték hivatalos jellegüket, de a rituálé szabályaitól és a nagyobb nyilvánosságtól mentesülve hosszabb és merészebb kilépéseket is lehetővé tettek. A személyes kapcsolatok jellege – bizalmas vagy kevésbé bizalmas volta – is alakította a kilépéseket, de ennél sokkal fontosabb szerepük volt a helyzetek jellegének. A ritualizáltság ugyanis a hivatalos formát erősítette fel, s az teljesen más technikák alkalmazását kívánta. A nem ritualizált helyzetekben léptek életbe azok a technikák, amelyek által a kilépés egyértelműbbé válhatott, és nyíltabb, kevésbé utalásos véleményeket tartalmazott.

Meg kell említeni azokat a helyzeteket is, amelyek továbbra is intézményi keretben – az intézmény fizikai és szociális terében – jöttek létre, hosszabb időtartamúak és ritualizáltak voltak, de már egy más szféra – a nem hivatalos szféra – ritualizációs jegyeit viselték magukon. Ezek voltak azok az ünnepi alkalmak, amelyek részben a személyes, részben a hivatalos élettér jegyeit viselték magukon. Kötődtek az intézményes kerethez, de szabályai a privát szféra területén dolgozódtak ki. (Nyugdíjbavonulás ünneplése, a munkatársak felköszöntése névnapjukon, házasságkötésükkor, vagy gyerekeik ballagása alkalmával.) A nem hivatalos téren kidolgozott rituálé lehetővé tett olyan érintkezéseket, amelyben az igazgató személye némileg feloldódott az ünneplő közösségben. (A feloldódás természetesen sohasem lehetett teljes, az intézmény hivatalos tere nem engedte, hogy az intézményi szerepek teljesen eltűnjenek.) Ezekben a helyzetekben az igazgató megengedhette magának a hosszas, merész átlépéseket. A rituálé lehetővé tette, hogy ne magánemberként, hanem ugyancsak igazgatóként tegyen nyilvános kijelentéseket, amelyek metaforikus nyelvezetben ugyan, de mindenki számára érthető véleményeket közvetítettek az „ők” és a „mi”, a fent és a lent, a hivatalos és a nem hivatalos szféra viszonyáról.

2. Átjárási gyakorlat az ünnepi esemény kontextusában

A szocializmus utolsó korszakának ünnepei az a terület, amelyről a legtöbb anyagot sikerült összegyűjtenem, és amelynek megértésében úgy érzem, hogy minden más területnél messzebbre jutottam. A téma sokkal részletesebb kifejtést igényelne, mint amennyit ebben a keretben megtehetek, a részletesebb, elemző értelmezés a munka egy következő fázisában kell hogy elkészüljön. Annyit mindenképpen már itt el kell mondanom, hogy e korszak ünnepeinek vizsgálata a kutató számára olyan megfigyelé-

sekkel szolgálhat, amelyek a szocializmus működésének rejtett mechanizmusait mutatják meg, és amelyek a rendszer természetéről árulnak el egyébként alig hozzáférhető mozzanatokot. (Lásd még: Garnizov 1992, Rihtman-Augustin 1990, Roth – Roth 1990.)

Az alábbiakban nagyon röviden, csupán jelzésszerűen utalnék néhány ilyen megfigyelésre. A szocializmus utolsó évtizedében Romániában a lent és a fent, a privát és a hivatalos szféra egyre jobban eltávolodott egymástól. A hivatalos szféra által megkonstruált valóságkép és a mindennapi élet valósága olyan mértékben elkülönült, eltávolodott egymástól, hogy szinte már egyetlen összetevőjében sem lehetett egyiket megfeleltetni a másiknak. Ez az eltávolodás a szó valódi, fizikai értelmében is, és szimbolikus értelmében is megtörtént. A hivatalosan forgalmazott valóságkép, amely eddig soha nem tapasztalt jólétet, megelégedést, az uralkodó ideológiával való teljes mértékű azonosulást, a szabad gondolkodást és véleménymondást hirdette, óriási távolságra került a mindennapokban megélt szegénység, elégedetlenség, az ideológiától való eltávolodás vagy burkolt szembenállás, a véleménynyilvánítás teljes lehetetlenségének világától. A távolság olyan óriási volt, hogy ebben a korszakban a hatalomnak, ha el akarta kerülni a nyílt konfrontációt, tartózkodnia kellett attól, hogy ezt a két valóságot – a mesterségesen megkonstruáltat és a valóban megéltet – túlságosan közelítse egymáshoz. Minden közelítés óhatatlanul az iszonyú ellentmondásra mutatott volna rá, s ettől a rámutatástól ajánlatos volt őrizkedni (mindkét fél számára). Ezért a korszak tendenciája épp ez volt: a két világot minél inkább bezárni a maga keretei közé, minél erősebb határvonalat húzni közéjük, és minél kevesebb alkalmat keríteni a közeledésre, amely a meg nem felelésekre hívná fel a figyelmet. A határok erős megvonását jelezte a nyelvezet, az egyre keményebbé váló „bükkfanyelv” (ennek működéséről sokat elárul a korabeli sajtó nyelvezetének a vizsgálata, lásd erről Biró 1993), a két szféra közti találkozási helyzetek megritkulása és erősen ellenőrzött volta, a spontán átlépési helyzetek elé vont sűrű ellenőrző háló, a „spontaneitás” alkalmainak forgatókönyvszerű és túlbiztosított megszervezése stb.

Míndez azzal járt, hogy a társadalom szociális tere szinte teljesen kiürült. A hivatalos szféra és a privát szféra, a fent és a lent világa igyekezett egyre jobban elbástyázni magát, hogy a másik világgal a lehető legkevesebb felületen érintkezzen. Ez paradoxonnak tűnik figyelembe véve azt a tényt, hogy a szocializmus volt az a korszak, amikor a fenti világ nagyon drasztikus kísérleteket tett arra nézve, hogy a magánszférába belépjen, s azt a maga elképzelései szerint alakítsa át. A korszak első felében valóban ez történt, de az utolsó évtizedben igazából egyre inkább visszavonulni kényszerült, s egy roppant nagy ellenőrző, „leskelődő” apparátust hagyott a kiürült szociális téren.

A hatalom azt viszont mégsem tehetette meg, hogy teljesen láthatatlanná váljék. Létezését időnként fel kellett mutatnia, mégpedig reprezentatív módon. Voltak periodikus, mindennapi megjelenítései (ebben a korszakban a média szinte kizárólagosan ezt a megjelenítést szolgálta), de sort kellett keríteni olyan alkalmakra is, amikor a megjelenés személyesebb, grandiózusabb, ugyanakkor egy roppant leszűkített jelrendszert használó volt. A személyességgel a valódi, hamisítatlan meglétet, a grandiózussággal a hatalmat, a szűk elemkészlettel pedig a kizárólagosságot kellett megmutatni. Ezek az alkalmak voltak a hivatalos ünnepek. (A privát és a félhivatalos szféra ünnepeinek elemzése is ígéretesnek mutatkozik a korszak megértésének szempontjából, ezekre azonban most nem térek ki.)

A hivatalos ünnepek lényege abban állt, hogy be kellett tölteni a hétköznapokon üresen maradt szociális teret. De nem csak a szociális, hanem a fizikai teret is. Mint minden diktatórikus hatalomnak, a Ceaușescu-hatalomnak is megvolt az az igénye, hogy hatalmas fizikai tereket, konstrukciókat hozzon létre. E terek, konstrukciók szigorúan ellenőrzött területek voltak, és semmilyen más funkcióval nem rendelkeztek, mint azzal, hogy a hatalmat képviseljék, és hogy annak demonstrációja alkalmából be lehessen tölteni őket. Egyébként teljesen üresen álltak, hétköznapi használatuk ha nem is mindig esett teljes tiltás alá, de olyan elidegenítő effektussal rendelkeztek, hogy a lent világa nem is szívesen közelítette meg azokat (Bíró – Bodó – Magyarai 1991, Bodó 1994).

A nagy üres tereknek – szociális és fizikai tereknek – a diktatúra szempontjából két előnyös felhasználhatósága is volt: a mindennapokban jól áttekinthetőek, ellenőrizhetőek voltak, nem adtak lehetőséget a rejtőzködésre. Rejtőzködni csak a már jelzett elkülönült, körülbástyázott világokban lehetett, amelyek messze estek egymástól. Hogy az elzárkózásban előkészített esetleges támadás a másik világhoz közelíthessen, ezen az üres téren kellett áthaladnia, ahol viszont már komoly őrizet állta útját. A másik funkció a feltölthetőségben állt. Szükség esetén az üres terek betöltésére lehetett mozgósítani a sokaságot, amely önmaga nagyságában szemlélhetett (volna) valami térben és időben örökérvényűt (Bahtyin 1982). Tulajdonképpen azt is lehetne mondani, hogy a diktatórikus hatalom önmaga megjelenítésének pillanataiban nem azért tűnik hatalmasnak és legyőzhetetlennek, mert valóban az, hanem azért, mert szinte teljesen kiürítette a társadalom szociális és fizikai terét, s így egy grandiózus teret kell betöltenie ahhoz, hogy megmutathassa magát.

Fontos megjegyezni, hogy 1989 fele közeledve már ezek az alkalmak is egyre ritkábbakká váltak. Az utolsó években a hatalom még inkább óvakodott attól, hogy az ünnepeket demonstrációszerűen szervezze meg. Ha végigkötetjük évről évre ezeknek az ünnepi helyzeteknek – a hivatalos ünnepeknek – az alakulását, azt kell látnunk,

hogy bizonyos ünneptípusok, amelyeket azelőtt látványosan megünnepeltek, most eljelentéktelenítődtek, elhagyták róluk azt a ceremóniális gyakorlatot, amelyek a nyilvánosság szférájában, nagy dimenzióban zajlottak le. Ha nem tűntek el teljesen, akkor ünnepi jellegük munkaszüneti nappá redukálódott, s évről évre kevesebb szervezett ünnepi kellék járult hozzá az alkalom ünnepélyessé tételéhez. Jó példa erre a május elsejei ünnepi alkalom alakulása. A hatvanas években még az egyik legnagyobb hivatalos ünnepnek számított, amelyet nagy tömegeket mozgósító felvonulással, teljes ünnepi jelhasználattal, hatalmi demonstrációval, majd az utána következő majális-szerű rendezvényekkel ünnepeltek meg. A hetvenes években május elseje megünneplése már lassan kezdett háttérbe szorulni az állami ünnep, az ország felszabadulásának napja, augusztus 23-a mögött. A nyolcvanas évek során sorsa a következőképpen alakult: felszámolódott a felvonulás, helyette a hivatalosságok zárt térben ünnepi beszédekkel mondtak, ezeket ünnepi kulturális műsor követte. A média kötelező lelkesedése is visszafogottabbá vált, s lassan az ünnepi alkalom elvesztette megemlékező jellegét (a világ dolgozói szolidaritásának napja), egyre inkább csak ürügyévé vált a rendszer és annak vezetője dicséretének. Az ünnepi gyűlés évről évre zártabb keretek között történt, a nyolcvanas években már csak meghívott elvtársak vettek ezen részt, s a rendezvény zárt ajtók mögött, szigorú ellenőrzés és őrizet mellett zajlott le. A „dolgozók” megkapták a majális-szerű rendezvényt az erre kijelölt helyen, ahol továbbra is fokozott éberséggel figyeltek a szolgálatos ügyeltesek. Az idő teltevel az ünnepi gyűlések is elmaradoztak, csak a média jelent még meg e napon mérsékelt ünnepi kivitelezésben.

A helységek „zászlódíszbe öltöztetése” végképp elmaradt, s elmaradtak a majálisi rendezvények is. Az alkalom már csak annyiban volt ünnepnek nevezhető, hogy megmaradt a két munkaszüneti nap. Annak eltörlése az ünnep teljes kiiktatását jelentette volna, és a hatalom egy ilyen lépésre mégsem vállalkozhatott. Az üres munkaszüneti nap – hivatalos, félhivatalos rendezvények híján – átvonult a privát szférába, s mint eltöltendő idő, bevonult annak sáncai mögé. Ezen a területen az egyéni döntésekre volt bízva az ünnepi alkalom megszervezése, az ünnepi idő eltöltése.

A hatalomnak nem volt ínyére tehát, hogy találkozási alkalmakat szervezzen a fent és a lent világa között. Az érintkezést lassan-lassan olyan szűk tér- és időbeli keretek közé szorította, amelyben már nem lehetett/nem kellett elvégezni a két világ megfeleltetésének egyre kínosabbá váló műveletét. Az állami ünnep, amely legvégig igyekezett megőrizni kiemelt ünnepi jellegét, maga is elszenvedte a visszaszorulást. Voltak évek, amikor csupán a fővárosban tartottak felvonulást és grandiózus ünnepi rendezvényt, mintegy az államelnök személyének ajánlva azt. De a rendezvényre az ország

minden részéből szigorú és minden rétegre kiterjedő válogatással verbuválták össze a szereplőket és a résztvevőket már egy jó hónappal a tulajdonképpeni ünnepnap előtt, mintegy szimbolikussá téve ezáltal – és természetesen jóval áttekinthetőbbé – az egész ország népének részvételét az ünnepen.

A találkozási alkalmat természetesen nem lehetett teljesen kiiktatni. Meg kellett szervezni azokat az helyzeteket, ahol a fenti világ csúcsa találkozhat, érintkezhet a lent világgával. A folyamat évről évre tendenciaszerűen a következőképpen alakult: az alkalmak egyre ritkábbakká váltak, a hivatalos szféra ebben a felállásban egyre ritkábban mutatta meg magát. Áttételesen, jelképesen a gyakori jelenlétet; sőt a teljes bentlevést célozta meg, (a hivatalos terek tárgyi berendezése, a hatalmi jelképek sűrű használata, a hivatalos nyelvezet napi jelentkezése a médiákban, gyűléseken, utasítások közvetítésekor stb.), de ezeknek a sűrű megjelenítéseknek a határai éppoly hangsúlyozottan megvonódtak, mint az ünnepi alkalmakkor, s a két szféra közti, napi gyakorlattá vált átjárás technikák is egyre kifinomultabbakká, tökéletesebbekké váltak. A hivatalos ünnepi alkalmaknak épp azt kellett demonstrálniuk, hogy a két szféra bármennyire is visszavonult egy-egy szűk területre, továbbra is létezik, és egymásnak megfeleltethető. S ezt a megfeleltetést minél nehezebb volt demonstrálni, annál erősebben kellett állítani, mármár az abszurditást súroló nyelvezettel és akciókkal. A nyelvezet, az akció határait viszont egyre szűkebbre kellett vonni, az időtartamot le kellett redukálni, hogy a minimálisra csökkenjen annak a veszélye, hogy bármely felhasznált elem a meg nem felelésekre mutasson rá. Ennek nem szabadott teret, időt, semmilyen alkalmat adni. A nyelvezet szókincese roppant lecsökkent, mondatfűzési, szövegépítési szabályai szintén a minimálisra redukálódtak. Az ünnepi elemkészlet, jelkép-rendszer szigorúan szabályozottá vált és szintén leredukálódott. Az ünnepi tér és idő a minimálisra csökkent, és kemény ellenőrzés, őrizet alá esett. És még ebben az agyonszabályozott, agyonellenőrzött közegben is tovább folyt az átlépési helyzetek redukálásának kísérlete.

Míndez egy konkrét ünnepi helyzetben – csak nagyon vázlatosan bemutatva – a következőképpen nézett ki. Az ünnepi helyzet legyen az államelnök utolsó csíkszeredai látogatása. Az előkészületek a legteljesebb hisztéria hangulatában folytak. Az alkalom megszervezésére vonatkozó utasítások sűrűn érkeztek, stafétaszerűen adogatva őket fentről lefele, a hivatali hierarchiának megfelelő leosztásban. Ez a módszer természetesen sok átjárás helyzetet teremtett, az intézmény-elemzésben már jelzett módokon. Az utasítások óránként változtak, a legapróbb részletekre vonatkozóan is: a nagy téren, ahol a találkozás lezajlik, ki, melyik csoport hol áll, milyen öltözetben, mit tart a kezében, milyen jelszavakat kiabál, milyen színű a zokni a lábán és a virág a kezében. Az óránként változó utasítások mindig a megfellebbezhetetlenség és a megmászhatat-

lanság jegyében érkeztek. A látogatás időpontját egyébként a legnagyobb homály fedte, információkat erről csak híresztelések formájában lehetett kapni. A rémhírek terjedése (Sampson 1984.b) maga is az átjárási helyzetek tárházát bővítette.

Maga az ünnepi alkalom az államelnök beszéde volt, amelynek végighallgatása, -szemlélése, -tapsolása céljából megtöltötték emberekkel az egyébként erre a célra létrehozott nagy teret. A forgatókönyv szerint – amely már bizonyos hagyományokkal rendelkezett, és amelynek bizonyos elemeit nem lehetett teljesen elhagyni – ez az ünnepi helyzet a fent és a lent találkozásának csúcspontja kellett hogy legyen. Maga a részvétel, a tapsolás, a jelszavak kiabálása, a kézfogás, a virágcsokrok átnyújtása mind-mind azt volt hivatott jelképezni, hogy a találkozás spontán, és a két valóság – a hivatalosan megkonstruált és a megélt – tökéletesen fedi egymást. Mivel azzal mindenki tisztában volt – az ünnep forgatókönyvírói a leginkább –, hogy ez az átfedés nem létezik, a találkozást úgy kellett lebonyolítani, hogy az csak mímelve az érintkezést, egyébként a két világ maradjon egymástól biztos távolságban.

A tömeget nem lehetett helyettesíteni semmivel, a nagy üres teret be kellett velük tölteni. Amit viszont lehetett, azt behelyettesítették, vagy legalább többszörösen bebiztosították. A taps, az éljenzés – ahogyan ezekben az években már megszokottá vált – hangszóróból áradt. A virágok átnyújtására már hetekkel előbb összeválogattak és naponta orvosi vizsgálatra hurcoltak egy pionírcsoportot. Az átnyújtandó virágcsokrokat az elnök kísérete hozta, és állítólag fertőtlenítették azokat. A „spontán” kézfogásokra szintén ilyen módszerekkel készítettek elő néhány „dolgozót”. A köszöntő szövegek már hetekkel azelőtt átmentek a cenzúra minden fokán. Minden zászlót, jelszavas táblát, portrét jóelőre ellenőriztek. Portréból rengeteg volt, nagyobb részük az államelnököt ábrázolta, kisebb részük a feleségét. Hogy minden kellék mennyire csak egyetlen lebonyolítandó alkalomra készült, azt jól bizonyítják ezek a portrék, amelyek színesek és jó nagyok voltak, de olyan rossz minőségű papírra nyomtatták őket, hogy nem is tartottak tovább, mint maga az esemény. Azt már mondani sem kell, hogy a tér körbe volt zárva és sűrűn be volt hálózva a rendőrség és az állambiztonság embereivel.

A beszéd, az egész ünnepi alkalom az előkészületek hosszadalmassága és hisztériája mellett roppant rövidnek tűnt. Minden jel arra mutatott, hogy az ünnepnek nemcsak a tere, hanem az ideje is be van határolva, igyekszik csupán a kötelező formuláknak eleget tenni, és semmiképp sem adni lehetőséget és időt bármi másnak. Az átjárást a minimálissá kellett tenni, ha már nem lehetett azt végleg kiiktatni.

A ceremónia bezárásával az ünnepre előkészített tér hihetetlen gyorsasággal kiürült. Az államelnök szinte észrevétlenül tűnt el a szónoki erkélyről. A nagy teret az

emberek elképesztő gyorsasággal hagyták el. Alighogy szétoztlottak a térről a környező utcákba, fejük felett már elfele zúgott az elnöki helikopter. Figyelemre méltó, hogy milyen állapotban maradt utánuk a hirtelen újból üressé vált tér. A teret – az első soroktól hátrafelé haladva – sűrű szemétreteg borította. Összetasadott portrék, papírzászlók, üres uzsonnászacskók és üres üvegek, ételmaradékok, összetaposott virágok. Ez a kép azt mutatta, hogy a találkozást nemcsak a hatalom, a fent világa hátrította, hanem a maga módján a másik fél, a lent világa is. Nem igyekezett átlépni, csak a legszükségesebb helyzetekben, s utána rögtön visszalépett a maga világába. A tapsolást, a jelszavak kiabálását csak tessék-lássék kellett mímelni, igazából megtették ezt helyettük a hangszórók. A beszédben nem volt semmi követnivaló, until ismerte már mindenki a szókészletet, a hanghordozást, a gesztusokat, újat mutatni itt már nem nagyon lehetett. Az első percekben annyit igyekezett mindenki kíváncsian megfigyelni, hogy az elnök arca, tartása milyen egészségi állapotról árulkodik. (Ebben az időszakban ugyanis közszájon forogtak azok az ellenőrizhetetlen híresztelések, amelyek Ceaușescu állítólagos súlyos betegségéről szóltak.) Ezt viszont ekkora távolságból elég nehezen lehetett leolvasni. Arra mindenki igyekezett vigyázni, hogy ne tegyen gyanús gesztusokat, és lehetőleg megjegyzéseket sem, legfeljebb óvatosan és röviden a nagyon bizalmas szomszédja fülébe. Ezután visszalépett és „élte a maga életét”: evett, ivott, morzsolgatta kezében a zászlócskát meg a virágot, amelyeknek csupán ezekre a percekre kellett kitarítaniuk. Ők maguknak is csak ennyi ideig kellett kitarítaniuk, amíg fizikailag is kiléphettek a találkozást mímelő térből és időből.

Tagadhatatlan viszont, hogy még ezzel a technikával együtt is megterhelő volt az alkalom. Meggyőződésem, hogy minden egyes résztvevő – az elnöktől a forgatókönyv íróin és kivitelezetőin át az utolsó passzív résztvevőig – megkönnyebbült, mikor az ünnepi esemény bezáródott. Ez az alkalom, mint átjárási helyzet, mindenki számára kockázatokat, lebukási veszélyt rejtett magában, s ebben a korszakban a helyzetek minden résztvevője ettől rettegett a leginkább.

Bibliográfia

Anderson, B. 1983

Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism.
London. Verso.

Arendt, H. 1972

Le système totalitaire. Seuil. Paris.

Aron, R. 1965

Démocratie et totalitarisme. Gallimard. Paris

Aronson, E. 1978

A társas lény. Közgazdasági és Jogi Kiadó. Budapest.

Atkinson, D. 1983

The End of the Russian Land Commune, 1905–1930. Stanford University Press.

Bahtyin, M. M. 1982

Francois Rabelais művészete, a középkor és a reneszánsz népi kultúrája. Európa, Budapest.

Bauman, Z. 1993

Van-e posztmodern szociológia? In: Replika, 1993. 9–10.

Binns, C. A. P. 1979–1980

The Changing Face of Power: Revolution and Accommodation in the Development of the Soviet Ceremonial System. In: Man, 14. 15.

Biró A. Zoltán – Bodó Julianna – Magyarai Nándor 1991

Térhasználat városi környezetben. In: Átmenetek. 2.

Biró A. Zoltán 1993

Centralizált hatalmi beszédmód (Kiindulópontok a szocialista médiaszerkezetek pragmatikai szintjeinek elemzéséhez) In: Antropológiai Műhely 1993.2.

Biró A. Zoltán – Bodó Julianna – Gagyai József – Túros Endre 1994

A túlélés vonzásában. In: Antropológiai Műhely 1994. 2.

Biró A. Zoltán 1994

Adalékok a vándorló ember ikonográfiájához (Migrációs folyamatok a Székelyföldön, 1985–1989)

Berger, P. L. – Luckman, T. 1984

A valóság társadalmi felépítése. In: Hernádi 1984.

Bodó Julianna 1992

Szemponatok az ünneplési gyakorlat vizsgálatához. In: Átmenetek, 1992. 1–2.

Bodó Julianna 1994

A magánszféra ünnepe a szocializmus korszakában. In: Antropológiai Műhely, 1994. 1.

Clark, K. 1986

The Soviet Novel: History as Ritual. Chicago. University of Chicago Press.

Cohen, A. 1974

Two Dimensional Man: An Essay on the Anthropology of Power and Symbolism in Complex Society. Routledge. London.

Cohen, D. W. – Odhiambo, E. S. A. 1992

Burying SM. The Politics of Knowledge and the Sociology of Power in Africa. Heinemann, Portsmouth, NH. James Currey, London.

Egyed Ákos 1981

Falu, város, civilizáció. Tanulmányok a jobbágyfelszabadítás és a kapitalizmus történetéből Erdélyben, 1848–1914. Kriterion. Bukarest.

Eliade, ML 1987

A szent és a profán. Európa. Budapest.

Foucault, M. 1984

The Subject and Power. In: Wallis, B. (szerk.) Art After Modernisation: Rethinking Representation.

Frykman, J. 1989

A mindennapi élet, mint a kutatás tárgya a svéd etnológiában. Etnographia, 1989. 1–4.

Fukuyama, F. 1993. a

A történelem vége és az utolsó ember. Európa. Budapest.

Fukuyama, F. 1993. b

A liberális világforradalom. In: Nagyvilág. 1993. 6–7.

Gajek, E. 1990

Christmas under the Third Reich. In: Anthropology Today Vol 6 No 4, August.

Gal, S. 1991

Bartók's Funeral. In. American Ethnologist

Garnizov, V. 1992

Identitás és temetési szokások a totalitarianizmus korában. In: Átmenetek. 1992. 1–2.

Geertz, C. 1973

The Interpretation of Culture. Basic Books. New York.

Gellner, E. 1990

1789–1989: Perestroika and anthropology. In: Anthropology Today Vol 6 No. 2. April.

Gellner, E. 1991

The Marxist Book of Genesis. Paper presented at the ASA Conference 1991.

Gennep, A. V. 1960

The Rites of Passage. The University of Chicago Press. Chicago.

Goffman, E. 1963

Behavior in Public Places. The Free Press of Glencoe.

Goffman, E. 1969

Strategie Interaction. University of Pennsylvania Press. Philadelphia.

György Péter – Turai Hedvig (szerk.) 1992

A művészet katonái. Sztálinizmus és kultúra. Corvina.

Hankiss Elemér 1983

Társadalmi csapdák. Diagnózisok. Magvető. Budapest.

Hankiss Elemér 1986

Diagnózisok 2. Magvető. Budapest.

Hernádi Miklós 1980

Ünnep és közösség. In: Kultúra és közösség. 1980. 2.

Hernádi Miklós (szerk.) 1984

A fenomenológia a társadalomtudományban. Gondolat. Budapest.

Hofer Tamás 1992

Harc a rendszerváltásért a szimbolikus mezőben. 1989 március 15-e Budapesten. In: Politikatudományi Szemle, 1.

Holley, H. 1994

A történelem végétől a modernség fundamentalizmusáig. Világosság. 1994. 8–9.

Hobsbawm, E. – Ranger, T. (eds.) 1983

The Invention of Tradition. Cambridge. Cambridge University Press.

Hobsbawm, E. 1992

Ethnicity and nationalism in Europe today. In: Anthropology Today Vol 8 No 1, February.

Hymes, D. 1964

Toward ethnographies of communitation events. American Anthropologist. 6.

Jakubowska, L. 1990

Political drama in Poland. The use of national symbols. In: Anthropology Today Vol 6 No 4, August.

Jowitt, K. 1992

New World Disorder: The Leninist Extinction. Berkely. University of California Press.

KAM, 1994

Szocialista urbanizáció a hetvenes-nyolcvanas években. Az átmeneti életformákban működő stabilizációs stratégiák vizsgálata a Csíki medencében. In: Antropológiai Műhely 5.

Karabcsijevszkij, J. 1993

Majakovszkij feltámadása. In: Nagyvilág, 1993. 9.

Karnoouh, C. 1990

L'invention du peuple: Chroniques de Roumanie et d'Europe orientale. Arcantere. Paris.

Kertzer, D. 1980

Comrades and Christians: Religion and Political Struggle in Communist Italy. Cambridge University Press. Cambridge.

Kertzer, D. 1983

The Role of ritual in political change. Political Anthropology Vol 3. Transaction Books. London.

Kertzer, D. 1998

Rituel et symbolisme politiques des sociétés occidentales. L'Homme, janvier-mars.

Kharkhordin, O. 1994

A szovjet ember. Világosság. 1994. 2.

Kim, K. 1991

Socialist Civilisation and Resurgence of Tradition in China. Paper presented at the ASA Conference 1991.

Kligman, G. 1988

The Wedding of the Dead. Ritual, poetics, and popular culture in Transylvania. University of California Press.

Kürti László 1990

People vs the State: political rituals in contemporary Hungary In: Anthropology Today Vol 6 No 2. April.

Mihailescu, M. V. – Popescu, I. – Panzaru, I. 1992.

Paysans de l'histoire. DAR. Bucarest.

Mihailescu, M. V. 1993

Modernitás és „holizmus” a román társadalomban. In: Antropológiai Műhely 3. 1993. 3.

Mezei Balázs 1994

A poszkommunista állapot. Metaetikai esszé az egyetlen gonosz mítoszáról. Világosság. 1994. 8–9.

Molnár Miklós 1990

La démocratie se leve a l'Est. Société civile et communisme en Europe de l'Est: Pologne et Hongrie. Presses Universitaires de France. Paris.

Molnár Tamás 1992

A hatalom két arca: Politikum és szentség. Európa. Budapest.

Niederer, A. 1990

Comportement ritualisés au quotidien. In: Etimologia Europaea XX.

Pilon, J. G. 1992

The Bloody Flag. Post Communist Nationalism in Eastern Europe. Spotlight on Romania. Transaction Publishers. New Brunswick and London.

Rihtman-Augustin, D. 1990

The Metamorphosis of Festivals in a Socialist Country. In: Ethnologia Europaea. XX.

Roth, K. – Roth, J. 1990

The System of Socialist Holiday and Rituals in Bulgaria. In: Ethnologia Europaea XX.

Rorty, R. 1994

Esetlegesség, irónia és szolidaritás. Jelenkor. Pécs.

Sampson, S. 1984. a

Muddling through in Romania: why the mamaliga does not explode. In: International Journal of Rumanian Studies. 4.

Sampson, S. 1984. b

Rumors in Socialist Romania. Survey 28.

Sampson, S. 1986

Regime and Society in Romania: Ceausescu's Social Contract. In: International Journal of Rumanian Studies. 5.

Sampson, S. 1987

Deconstructing Eastern Europe's Social Contract. Manus.

Sampson, S. 1991. a

Towards an Anthropology of Collaboration in Eastern Europe. Paper presented at the ASA Conference 1991.

Sampson, S. 1991. b

Is there an Anthropology of Socialism? In: Anthropology Today, oct. 1991.

Skalnik, P. 1991

„Socialism is deaded” and very much alive in Czechoslovakia: political inertia in a slovak village. Paper presented at the ASA Conference 1991.

Smollett, E. 1993

America the beautiful. Made in Bulgaria. In: Anthropology Today. Vol 9 No 2, April.

Szende Tamás 1987

Megérthetjük-e egymást? Korunk kommunikációs zavarai. Gondolat. Budapest.

Szilágyi Ákos (szerk.) 1989

A negyedik Oroszország. Szabad Tér Kiadó.

Szilágyi Ákos 1993.a

Totális temetés. In: 2000. 1993. május.

Szilágyi Ákos 1993.b

A temetés temetése. A totalitárius életünnep Sztálinnál és Bulgakovnál. In: Liget. 1993. 3.

Szynkiewicz, S. 1990

Mythologized representations in Soviet thinking on the nationalities problem.
In: Anthropology Today Vol 6 No 2, April.

Tamás Gáspár Miklós 1993

Szocializmus, kapitalizmus és modernség. In: Világosság. 1993. 7.

Turner, V. 1969

The Ritual Process. Harmondsworth, Penguin.

Turner, V. 1975

Symbolic Studies. Annual Review of Anthropology 4.

Verdery, K. 1991

Theorizing socialism: A prologue to the „transition”. In: American Ethnologist,
August 1991.

Verdery, K. 1992

Comment: Hobsbawm in the East. In: Anthropology Today, Vol 8 No 1,
February.

Verdery, K. 1994

Compromis si rezistentă. Cultura română sub Ceaușescu. Humanitas. București.

A kultúrákutatók esélyei. (Vitaanyag) Replika 13–14; 15–16-os szám